

Міністерство освіти і науки України

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Філологічний факультет

Кафедра філософії та культурології

**ФЕНОМЕН ХРИСТИЯНСЬКОГО ПАЛОМНИТЦВА:
ІСТОРИКО-БОГОСЛОВСЬКИЙ АНАЛІЗ**

Кваліфікаційна робота

Рівень вищої освіти – другий (магістерський)

Виконав:

Здобувача 605 групи спеціальності

041 Богослов'я, ОПП Богослов'я

Спасов Олексій Любомирович

Науковий керівник: к. н. з богослов'я,

к. н. н. доцент Лагодич М.М.

Рецензент декан богословського

факультету Львівської православної

академії, доктор з богослов'я, доцент

ігумен. Кипріан (Лозинський)

До захисту допущено:

На засіданні кафедри філософії та культурології

Протоколом №5 від «21» листопада 2024р

Зав. кафедрою _____ доц. Рупташ О.В

Чернівці – 2024

Заява

Студента Спасова Олексія Любомировича

(номер студентської книжки: № 237552)

Я заявляю, що наукова робота на тему «ФЕНОМЕН ХРИСТИЯНСЬКОГО ПАЛОМНИТЦВА ІСТОРИКО-БОГОСЛОВСЬКИЙ АНАЛІЗ»:

1) Була підготовлена виключно мною, і:

А. Не порушує авторські права третіх осіб у відповідність із законом про авторське право.

В. Повністю або частково була використана в якості основи для отримання диплому про вищу освіту або наукового ступеня мною чи іншою особою.

2) Крім того, я заявляю, що надана мною для перевірки електронна версія роботи збігається з друкованою.

Даною заявою я підтверджую, що був проінформований про права та обов'язки студента Університету, про правила, що стосуються перевірки оригінальності наукових робіт. Тому я заявляю, що я згоден на обробку моїх письмових робіт у відповідності з антиплагіатними процедурами Університету, а також на архівування цих робіт в базі даних інтернет системи Turnitin Similarity згідно з антиплагіатними правилами і процедурами Університету.

Я також свідомий того, що у випадку, якщо робота написана мною, за рішенням Комісії університету буде містити факти, які суперечать умовам зазначеним у цій заяві, або, якщо коефіцієнти виходять за межі гранично допустимих норм (згідно **Додатку 2**), робота буде повернута на доопрацювання.

03.12.2024

Підпис

Анотація

Актуальність вивчення християнського паломництва полягає в його ролі важливої духовної практики, що сприяє формуванню релігійної ідентичності та зміцненню віри через відвідування культових місць, сприяючи міжрелігійному діалогу та осмисленню сучасних викликів у глобалізованому світі.

Метою нашого дослідження є вивчення феномену християнського паломництва в його історичному розвитку, зі врахуванням особливостей різних конфесій.

У роботі:

- окреслено специфіку християнського паломництва та визначено його відмінність від релігійного туризму;
- вивчено унікальні духовні практики ранньохристиянського паломництва;
- виявлено особливості католицького та православного паломництва.

Ключові слова: паломництво, релігійний туризм, санктуарій, лавра, культові місця, реліквії.

Summary

The relevance of the study of Christian pilgrimage lies in its role as an important spiritual practice that contributes to the formation of religious identity and the strengthening of faith through visits to places of worship, promoting interreligious dialogue and understanding contemporary challenges in a globalized world.

The purpose of our research is to study the phenomenon of Christian pilgrimage in its historical development, taking into account the peculiarities of different denominations.

At work:

- the specifics of Christian pilgrimage are outlined and its difference from religious tourism is determined;
- unique spiritual practices of early Christian pilgrimage were studied;
- features of Catholic and Orthodox pilgrimage are revealed.

Key words: pilgrimage, religious tourism, sanctuary, Lavra, places of worship, relics.

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів наукових досліджень інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ Спасов О.Л.
(підпис)

ЗМІСТ

Розділ 1. Джерела та історіографія науково-богословського вивчення феномену прощі

§ 1.1. Джерельна база та історіографія проблеми.....7

§ 1.2. Методологічні засади дослідження.....13

Висновки до розділу 1.....16

Розділ 2. Демаркація паломництва від релігійного туризму

§ 2.1. Формування понятійно-термінологічного апарату для позначення феномену паломництва.....17

§ 2.2. Співвідношення прочанства з релігійним туризмом: цілі, види та етапи.....20

Висновки до розділу 2.....24

Розділ 3. Генеза та розвиток християнського паломництва

§ 3.1. Специфіка ранньохристиянського паломництва.....25

§ 3.2. Паломництво у католицизмі: священні локуси, ритуали, символіка.....36

§ 3.3. Прочанство у православ'ї: історичні традиції та сучасність.....49

Висновки до розділу 3.....65

Висновки.....68

Список використаних джерел.....70

Додатки.....75

ВСТУП

Актуальність обраної нами теми обумовлена насамперед тим, що проща була і залишається важливою християнською практикою, що дозволяє отримати унікальний духовний досвід, «проживши» події Священної історії безпосередньо у тих місцях, з якими вона пов'язана. «Паломництво образно називають "п'ятою" Євангелією, оскільки чітко пригадує нам, що християнство є "релігією факту" – втілення Ісуса Христа в історії людства» (Попович 2014: 70). Паломництво «стало одним з основних факторів, що генерував новий цивілізаційний простір – християнський світ» (Тканко 2010: 402). Один з християнських мислителів – Г. Марсель саму сутність людини визначав як «Homo Viator», тобто людина, яка все своє життя шукає, йде онтологічним шляхом до Бога (Марсель 1999). Утім, цей метафоричний вираз може означати не лише духовний шлях надії, спасіння, прощення, але також і реальний фізичний шлях, пов'язаний з відвідуванням сакральних локусів.

Прочанство являє собою давню релігійну традицію, притаманну не лише християнству, але багатьом релігіям. Наприклад, вже у буддизмі складається традиція мандрувати місцями, пов'язаними з життям Будди. У Стародавній Греції існував Оракул у Дельфах, до якого часто здійснювали паломництва, давньогрецькі історики Геродот і Павсаній описували різні культові центри давнини, куди мандрували, аби вшанувати богів. В ісламі паломництво до Мекки чи Медіни є обов'язковою частиною віросповідання для кожного мусульманина. В юдаїзмі таким місцем паломництва був Єрусалимський храм, а після його руйнування – Стіна Плача, яка залишається священним місцем понині. І це лише деякі приклади, які знаходимо у різних релігійних традиціях. Звісно, паломництво формується і у християнстві, причому вже доволі давно (з IV ст.). Це може бути подорож до чудотворної ікони, мощів – за обітницею, благословенням тощо. Водночас зауважимо, що одні й ті самі сакральні об'єкти або локуси можуть виступати метою паломництва для

різних релігійних традицій. Наприклад, рука пророка Даниїла, яка зберігається у Самарканді, вшановується і християнами, і мусульманами (в ісламі його називають Даніяр).

Сучасний світ відкриває нові можливості, але й ставить нові виклики перед паломниками. Отже, тема виступає актуальною, тому що вона торкається водночас кількох важливих аспектів сьогодення.

По-перше, як ми вже зазначили, це – традиційна християнська практика, яка сприяє духовному зростанню та зміцненню віри. У сучасних умовах (а особливо в українських реаліях війни) люди нерідко відчують втому, знесиленість, розгубленість, і саме паломництво може стати засобом духовного зміцнення та відродження. По-друге, в умовах глобалізації, коли нерідко втрачаються унікальні традиції та ритуали, а світ уніфікується дедалі більше, звертання до традиційних практик і передача оригінального «культурного коду» певної релігії (деномінації) стає одним з засобів її збереження. По-третє, паломництво сприяє також вирішенню певних утилітарних задач. Хоча це, звісно, не є його основною функцією, але це може бути дуже корисним для конкретної місцевої громади, по території якої пролягає паломницький маршрут або де знаходиться певна святиня. Паломницький рух сприяє розвитку місцевої економіки, що позитивно позначається на розвитку регіону.

Метою нашого дослідження є вивчення феномену християнського паломництва в його історичному розвитку, зі врахуванням особливостей різних конфесій.

Структура нашої роботи обумовлена такими завданнями, які дозволяють досягти мети дослідження:

- окреслити специфіку християнського паломництва та визначено його відмінність від релігійного туризму;
- вивчити унікальні духовні практики ранньохристиянського паломництва;
- виявити особливості католицького та православного паломництва.

Новизна роботи обумовлена тим, що тут досліджена генеза паломницької християнської традиції зі врахуванням вітчизняного досвіду.

Об'єктом дослідження є християнське паломництво як релігійний феномен.

Предметом дослідження є історичні та сучасні форми та практики католицького та православного паломництва.

У магістерській роботі нами був використаний комплекс різних *методів*: історичний, порівняльний, біографічний, статистичний, картографічний тощо.

Апробація дослідження відбулася на щорічній студентській конференції ЧНУ (2024). У матеріалах конференції опубліковано тези на тему «Специфіка ранньохристиянського паломництва».

Структура роботи. Робота складається зі Вступу, трьох розділів (кожний з яких має два підрозділи), Висновків, Списку використаних джерел та Додатків.

Розділ 1.

Джерела та історіографія науково-богословського вивчення феномену прощі

§ 1.1. Джерельна база та історіографія проблеми

Перш ніж приступити до аналізу феномену паломництва, варто звернути увагу на існування різних термінів для його позначення. У вітчизняній науковій думці склалася традиція вживати терміни «паломництво», «прочанство» та «проща» як синоніми (відповідно – «паломники» та «прочани»), тому і ми у нашому дослідженні уживатимемо такі дефініції як синонімічні.

Крім цього, необхідно пояснити, чому ми розглядаємо православне та католицьке паломництва, але не протестантське. Справа в тому, що протестантизм є єдиною деномінацією у християнстві, в якій немає розвиненої традиції паломництва. Це пов'язано з особливостями конфесії, причому насамперед не з історико-культурними традиціями, а з теологічними розбіжностями. По-перше, одним з ключових принципів протестантизму є «*sola Scriptura*», тобто «тільки Писання». Це означає, що якщо щось не прописане у Святому Письмі, то цього не варто робити. Паломницька ж практика як така не прописана у Біблії. По-друге, протестантизм робить акцент на індивідуальних стосунках з Богом. Вони фокусуються на індивідуальній молитві та читанні Святого Письма. Відвідування святих місць з цієї точки зору не наближає до Бога; віра не зростає від перебування на певній «локації» чи біля якогось культового предмету, так само як це не може сприяти чи перешкоджати спасінню як такому. По-третє, вже у часи Реформації сформувалося виразно негативне ставлення до практик прочанства. З точки зору і Мартіна Лютера, і Жана Кальвіна паломництво може лише відволікати від пошуку справжньої віри та поступу на шляху духовного вдосконалення. Католицькі традиції вони засуджували, вважаючи їх як мінімум

суперечливими або взагалі зайвими. Так, Лютер у своїй знаменитій роботі «An den christlichen Adel deutscher Nation» («До християнського дворянства німецької нації», 1520), яку нерідко називають маніфестом Реформації, писав про те, що паломництво – свого роду спроба «купити» Божу благодать, а спасіння пов'язано лише з особистою вірою в Бога, а не мандрами, нехай навіть і до святих місць (McGrath 2012: 249). Жак Кальвін у трактаті «Institutes of the Christian Religion» («Інституція християнської релігії», 1536) розглядав паломництво як прояв людської слабкості, коли вірянин намагається шукати спасіння у зовнішніх формах, замість того, щоби укріплюватися у вірі шляхом особистого духовного самовдосконалення (McGrath 2012: 250). Обидва вони дотримувалися тієї точки зору, що паломництво не узгоджується з першою заповіддю (а точніше – прямо протирічить їй, оскільки толерує ідолопоклонство). До того ж прочанство нерідко пов'язано з комерціалізацією релігії, проти чого також виступали обидва реформатори, оскільки це, з їхньої точки зору, суперечить ідеалам раннього християнства.

Утім, необхідно зауважити, що, попри всі окреслені нами аспекти, у протестантизмі інколи також організовуються поїздки до святих місць, хоча тут це ніколи не було регулярною практикою, як у православ'ї чи католицизмі.

Окреслені нами питання визначили структуру роботи та аналіз відповідних академічних матеріалів.

Опрацювання та порівняння великої кількості джерел з обраної нами проблематики дало можливість зрозуміти дискусійність питання про джерельну базу. Так, різні науковці демонструють тут відмінні підходи щодо того, що саме повинно стати джерелом вивчення паломництва. Наведемо кілька прикладів. Є. Ковальов згадує наступні джерела свого дослідження: статистично-описові матеріали, записки мандрівників, діловодство адміністративних установ, публіцистика, художня література (Ковальов 2015: 90). Водночас Я. Мариняк називає наступні види джерел: «1) теоретичні джерела, які складають концептуальні засади; 2) нормативно-правові документи (як українські, так і іноземні); 3) документи євроінтеграційного

спрямування» (Мариняк 2020: 23). Ці переліки, наведені нами, викликають низку питань та необхідність пояснень. Щодо позиції Є. Ковальова, то чи можна розглядати художню літературу як джерелознавчу базу наукового дослідження? З однієї сторони, наприклад, якщо говорити про пізньоантичні чи середньовічні реалії, то у нас взагалі мало джерел, і художні тексти дають принаймні якусь інформацію. З іншої сторони, це художня література, красне письменство, і тут потрібно враховувати, що вони містять велику частину вигаданої чи суб'єктивної інформації. Отже, їхня цінність для наукового вивчення, з нашого погляду, не така вже й велика. Щодо позиції Я. Мариняк, то тут очевидно, що йдеться лише про сучасність (у контексті євроінтеграції), а не про феномен паломництва як такий (хоча автор і не зазначає, що він орієнтований саме на сучасний зріз проблеми). Утім, навіть з урахуванням цього перелік виглядає дуже суб'єктивно.

Процитовані дві точки зору виразно демонструють, наскільки дискусійним може бути питання про джерельну базу окресленої нами тематики.

З нашої точки зору, художні тексти можуть виступати лише додатковим джерелом у дослідженні, і ми використовуємо їх саме у такій якості. Ми дотримуємося тих принципів, що більш достовірна інформація міститься в історичних документах або релігійній літературі. Достовірними джерелами дослідження нашої проблематики можуть виступати різного роду документи та історичні праці (літописи, хроніки тощо), а також життя святих (звісно, зі врахуванням специфіки агіографічного чи літописного жанрів). Достовірним джерелом також виступають синодики (поминальники). Тут фіксувалися імена паломників і регіон, в якому вони мешкали. Відповідно, завдяки цим записам можна вирахувати кількість паломників та їх географічний розподіл. До нашого часу дійшли, наприклад, синодики Михайлівського монастиря та Софії Київської, які дозволяють зробити висновок про те, що за часів Російської імперії Київ був одним з найпопулярніших маршрутів прочанського руху, і тут збиралися паломники з усіх без винятку губерній.

Окрему групу наукових досліджень становлять роботи, в яких окреслюється специфіка паломництва та релігійного туризму. Нерідко це сполучається з розглядом інших питань. Наприклад, В. Патійчук не лише пробує розмежувати «паломницький туризм» і «релігійний туризм екскурсійно-пізнавальної спрямованості» (Патійчук 2007: 89-91), але також характеризує основні паломницькі місця в Ізраїлі. І. Рідер фокусується водночас на феномені паломництва та релігійного туризму, намагаючись віднайти тут універсальні точки дотику; при цьому він акцентує економічний аспект таких подороже, пов'язаний з купівлею сувенірів тощо (Reader 2007). Цікаво, що деякі дослідники бачать співпадіння у глибинних цілях цих двох не зовсім схожих практик. Наприклад, Х. Каел, при фокусуванні на психологічних переживаннях паломників та їхньому духовному зростанні під час прощі, все ж розглядає останню як «християнську індустрію дозвілля», що виразно наближує її до релігійного туризму (Kaell 2004: 23). Автор зосереджується на прикладах, пов'язаних з паломництвом американців до Святої Землі й розглядає усе це під етнографічним кутом зору.

Щодо вивчення безпосередньо феномену паломництва, то тут також можна знайти різні підходи до його вивчення. Так, Дж. Іде та М. Салноу цікавляться насамперед соціально-політичними аспектами паломництва та тими небезпеками (навіть конфліктами), що пов'язані з цим. Автори вводять у науковий обіг термін «контестація сакрального» (Eade & Sallnow 2000: 62), яким позначають ситуацію, коли священний локус може стати приводом чи об'єктом конфлікту, прикладів чого є чимало в історії людства (починаючи з Хрестових походів).

Антропологічний підхід до вивчення паломництва знаходимо у роботі В. та Е. Тернерів. В оптиці дослідницької уваги тут знаходиться насамперед символіка місць паломництва та пов'язані з ними ритуали. Оригінальною є концепція «ліміноїдного простору», під яким мається на увазі той простір, в якому не діють звичні соціальні норми, і саме до цього простору, за їх

концепцією, і прагне паломник, завдяки чому й відбувається його духовна трансформація (Turner & Turner 2011: 68-73).

С. Колеман та Дж. Елснер використовують міждисциплінарний підхід до аналізу паломництва, що поєднує історичні, соціологічні та антропологічні методології. Вони описують вплив різних чинників на трансформацію паломництва, складання окремих соціокультурних традицій у цій дідині, а також наголошують на тому що подібна подорож завжди пов'язана з пошуками (укріпленням) власної релігійної ідентичності (Coleman & Elsner 2003).

Погано вивченим залишається ранньохристиянське паломництво, що справедливо відзначає Д. Тканко – насамперед «через брак першоджерел цієї епохи, а письмова інформація дійшла до нас з літературних джерел наступних століть, як-от з рукописів зрілого та пізнього Середньовіччя» (Тканко 2010: 393). З цієї причини нам відомі лише загальні факти, і при цьому нерідко мусимо посилатися на художні твори цієї епохи або історичні хроніки. Відповідно відсутня загальна картина того, що являло собою паломництво в період до Середньовіччя. Ця тема взагалі нечасто потрапляє у фокус уваги дослідників, а якщо до неї звертаються, то описують якісь окремі аспекти. Наприклад, Д. Тканко зосереджується на описі конкретних паломницьких маршрутів раннього Середньовіччя до Риму (Тканко 2010: 395-396) та подає загальний історико-культурний контекст. Я. Попович вивчає ранньохристиянське паломництво на основі звернення до праць двох тогочасних авторів – Ермія Созомена та Сократа Схоластика (Попович 2014). П. Білоус приділяє увагу паломницькому жанру в давньоукраїнській словесності (Білоус 2013). Хронологічно робота охоплює XII-XVIII століття, а головний топос тут – це Свята Земля. У фокусі дослідницької оптики насамперед – жанр ходіння, хоча він згадує і про інші жанри, так чи інакше пов'язані з сакральними мандрівками (життя, проповіді, різні фольклорні жанри тощо). С. Панченко також пише про «жанр паломницької літератури», який формується з давніх часів, завдяки чому було легше орієнтуватися на

маршруті та як розв'язувати побутові проблеми, так і отримувати інформацію про сакральні об'єкти або фіксувати власні враження (Панченко 2023). Утім, основну увагу автор приділяє сучасним літературним творам, створеним на основі паломницького досвіду літераторами різних країн.

Відзначимо, що з'являються роботи щодо особливостей паломництва у нашу епоху. Оригінальну точку зору висловлює О. Хахалін, котрий приділяє увагу феномену паломництва у сучасних реаліях, розглядаючи його в історико-культурному контексті. Його авторська позиція ґрунтується на тому, що основні виклики у цій дідині – це «проблема інституціоналізації паломництва саме в надрах церковної релігійної діяльності» (Хахалін 2016: 290) та «проблема зберігання традицій, реконструкції, регенерації паломницького дискурсу» (Хахалін 2016: 288) – дослідник вважає, що небажання сучасних паломників залишати документальні свідчення про цю подію може призвести до переривання самої традиції. Про сучасні практики паломництва пишуть також М. та С. Нолани, які зосереджуються на просторі Західної Європи; при цьому вони наочно демонструють, що паломництво позитивно впливає на життя конкретних місцевих громад (його культурні та економічні аспекти) (Nolan & Nolan 1992).

В останні роки з'являється чимало наукових розвідок, в яких описуються паломницькі святині у нашій країні. Наприклад, Є. Ковальов приділяє увагу прощі до Києва (Ковальов 2015), причому цей сакральний центр окреслено тут в історичній перспективі – з часів Середньовіччя і до XIX століття. В. Патійчук та Р. Якубович розглядають сучасні православні паломницькі центри Волинщини (Патійчук & Якубович 2016), О. Дрогобицька фокусується на Галичині кінця XIX-початку XX століть (Дрогобицька 2017-2018), а Я. Шульга аналізує історіографію, присвячену православному прочанству у Києві XVIII-го століття (Шульга 2014). І це далеко не всі роботи вітчизняних вчених на цю тематику.

Отже, фіксуємо, що тема паломництва неодноразово потрапляла у фокус уваги дослідників, але тут залишається чимало дискусійних, а також маловивчених аспектів.

§ 1.2. Методологічні засади дослідження

Обираючи методологічні засади до розгляду нашої проблематики, ми були націлені насамперед на комплексний підхід, який дозволяє розглянути проблему у різноманітних ракурсах, що дозволяє продемонструвати різні аспекти.

Насамперед нами був використаний *історичний* метод, що дає можливість показати, як відбувалося становлення та еволюція феномену паломництва. При цьому ми зупинялися на досвіді різних християнських деномінацій, враховуючи особливості православного та католицького досвідів.

Зі врахуванням зазначеного вище, очевидно, що одним з методів нашого дослідження став також *порівняльний (компаративістичний)*. Ми використовували його не лише для виявлення специфіки православного та католицького паломництва, але і для розв'язання інших питань. Так, саме за допомогою компаративістичного методу ми встановлювали відмінності та розбіжності між прощеною й релігійним туризмом. Порівняльний метод дозволив нам збагатити наше дослідження за рахунок залучення досвіду такої науки, як літературознавство, позаяк у світовій літературі здавна функціонує жанр мандрівки, який сягає своїм корінням найдавніших часів, коли люди опановували простір Землі. Цей жанр відкривав широку можливість для опису незнаних країв, чужих звичаїв, оригінальних характерів та своєрідних національно-суспільних відносин. Безумовно, що традиції цього жанру органічно передалися у спадщину розповідям паломників про святі місця. Отже, порівняльний метод був також використаний нами при аналізі фіксації досвіду прочан у творах різних жанрів (путівники, агіографія тощо). Крім

цього, порівняльна методологія дала нам можливість встановлювати особливості змін поглядів на паломництво та його модифікації у різні історичні епохи.

Нами також використаний *біографічний* метод – адже при описі конкретних мандрівок до культових місць ми звертали увагу на досвід окремої історичної особистості (причини паломництва, відвідані місця, суб'єктивні враження тощо). Зі стародавніх часів і дотепер усе це нерідко фіксується у письмовому вигляді. Отже, завдяки аналізу житій, щоденників, спогадів тощо можна краще зрозуміти, як паломництво вплинуло на становлення особистості або які біографічні факти спонукали її до його здійснення.

Використання *статистичного* методу дозволило нам побачити певні тенденції у трансформації феномену, який ми аналізуємо. Наприклад, зростання чи зменшення кількості прочан у певну епоху (або до певних святинь). Так, пандемія коронавірусу спричинила значне зменшення паломницьких подорожей і навіть змінила вікові категорії паломників (Mróz 2021).

Важливим методом при вивченні нашої теми став *картографічний*. Він дозволив нам виокремити паломницькі маршрути, візуалізувати інформацію про основні центри прощі тощо. Наприклад, один з найпопулярніших католицьких маршрутів – це шлях Сантьяго де Компостелла, і є численні мапи, на яких позначено, як можна туди дістатися з будь-якої країни Європи.

Одним із новітніх підходів, які останніми роками з'являються й пов'язані безпосередньо з вивченням мандрівок різних типів став *туризмологічний*. Ми використовуємо його протягом усієї праці, оскільки він спрямований на вивчення глибинного сенсу будь-якої подорожі, її ціннісного спрямування (а без цього, очевидно, не може відбуватися жодне паломництво).

Крім цього, нами була використана низка загальнонаукових методів. Це метод *класифікації*, завдяки якому ми можемо структурувати інформацію за різними ознаками. У магістерському дослідженні ми використали його для

аналізу цілей паломництва, визначення типів письмових фіксацій досвіду прочан тощо.

Завдяки *проблемному* методу нами була окреслена низка дискусійних питань, які понині не мають однозначної відповіді у сучасній науці. До них відноситься, наприклад, таке фундаментальне питання, як відмінність паломництва від релігійного туризму. Крім цього, тут можна відзначити наступні аспекти: цілі паломництва, питання про генезу паломницької традиції тощо.

Протягом усієї роботи ми активно зверталися до методів *аналізу* та *синтезу*. Перший дозволяв нам структурувати феномен паломництва на різні аспекти, а другий – дозволив зробити узагальнення.

У цілому можна сказати, що паломництво – багатогранний феномен який потребує цілого комплексу методів, тому у кожному з розділів нашої роботи використовується не один, але кілька методів. Наприклад, у 2-му розділі ми використали історичний, порівняльний, туризмологічний, проблемний методи, а також метод класифікації, аналізу та синтезу. Усе це дає можливість говорити про комплексний підхід до цієї проблеми.

Висновки до розділу 1

Паломництво – традиційна християнська практика, яка сприяє духовному поступу віруючої людини. Утім, вивчення цього феномену стикається з низкою складнощів.

По-перше, це неусталеність дефініцій для позначення цього явища. У вітчизняній науковій літературі поряд фігурують терміни «прочанство», «проща» та «паломництво», які вживаються як синоніми. Ми у нашому дослідженні також дотримуємося цієї наукової традиції.

По-друге, існують проблеми з джерельною базою по нашій тематиці. Для одних вчених достовірними джерелами виступають лише нормативно-правові документи, для других – статистично-описові матеріали, для третіх – художня література тощо. Тут спостерігаються величезні розбіжності, навіть якщо мова йде про один і той самий географічний регіон чи епоху.

По-третє, існує плутанина та невизначеність у вживанні термінів «паломництво» та релігійний туризм, оскільки для одних дослідників – це взаємозамінні поняття, в той час як інші бачать тут суттєві відмінності. Ми дотримуємося того погляду, що між ними не можна ставити знак тотожності, хоча вони й мають певні спільні характеристики.

По-четверте, наразі відсутні генералізуючі дослідження, які би подавали цілісну картину формування та еволюції паломництва та його проявів у різних конфесіях. При цьому деякі окремі аспекти нашої теми вивчені непогано – наприклад, науковці часто звертаються до вивчення паломництв до Риму чи Єрусалиму.

Методологічними засадами нашого дослідження виступає комплекс різних методів, які дають можливість окреслити багаторакурсний феномен паломництва. Це наступні методи: порівняльний, історичний, біографічний, статистичний, картографічний, туризмологічний тощо.

Розділ 2.

Демаркація паломництва від релігійного туризму

§ 2.1. Формування понятійно-термінологічного апарату для позначення феномену паломництва

Є різні погляди на співвідношення термінів «паломництво» (зрідка вживають також термін «прочанство») і «релігійний туризм». Сьогодні їх інколи ототожнюють або принаймні включають одне в друге. Ототожнення часто пов'язане з тим, що не враховується історичний контекст або існує брак знань по темі. Наприклад, Олімпійські ігри у Стародавній Греції можуть розглядатися як вид спортивного туризму, але це не так – адже первісно спортивні змагання цінувалися не самі по собі, а як один з ритуалів вшанування Олімпійських богів. Отже, можна стверджувати, що це було саме паломництво.

Деякі автори пропонують дуже специфічні концепції щодо того, як демаркувати паломництво від релігійного туризму. Для О. Хахаліна однією з ключових ознак тут виступає фіксація пережитого досвіду на письмі. Він пише, що паломники третього тисячоліття не фіксують письмово інформацію про свої подорожі, а аудіальне спілкування тут не може виступати заміном: «ходіння – це певний слід на землі, тому його аналогами є письмо, а не аудіальний чи аудіовізуальний запис <...> потрібно сформувати коло паломників, де однією з головних потреб паломницької діяльності має стати щоденник, без чого паломництво дуже швидко мігрує і трансформується в туристичну діяльність» (Хахалін 2016: 288). Як бачимо, у дослідницькій оптиці цього вченого паломництво може трансформуватися у релігійний туризм, якщо не відбулася його фіксація на письмі. При всій оригінальності подібного підходу він дуже добре показує проблему, що існує у сучасній науковій літературі щодо розведення цих двох понять.

Щодо включення одного терміну в інший, то тут панують різні тенденції. Одні науковці вважають, що паломництво виникло раніше релігійного туризму, отже, логічно розглядати саме його як більш узагальнену категорію. Це виглядає аргументовано, оскільки туризм (у нашому теперішньому значенні мається на увазі насамперед світський) виникає набагато пізніше паломництва.

Інші вважають, що релігійний туризм є більш широким поняттям, оскільки його можна поділити на безпосередньо паломництво як таке та релігійний туризм екскурсійної спрямованості (тобто відвідування сакральних місць просто як визначних культурних пам'яток).

Утім, для того, аби аргументовано говорити про подібності чи розбіжності цих термінів, потрібно здійснити короткий історичний екскурс.

З давніх часів подорожі нерідко містили у собі релігійну складову, і з часом подібні подорожі, де вона превалювала, стали називати паломництвом. Дефініція «паломник» формується у IV-V ст. Це було пов'язано з тим, що у цей період розпочинаються масові подорожі до Палестини. Термін утворився від латинського слово «palma» – гілку цього дерева привозили з собою з подорожі на Святу Землю. Спочатку у латині виникає слово «palmarius» – «пальмовник» (людина, що тримає пальмову гілку), яке згодом трансформується у «паломник» (Morinis 1992: 4). Традиція привозити з собою гілку пальми мала символічне значення – адже нею зустрічали колись мешканці Єрусалима Ісуса Христа. Логічно, що спочатку паломництвом називали лише подорожі до Святої землі, а згодом так стали іменувати будь-яку подорож до святого місця (реліквії).

З епохи пізнього Відродження, коли починається осмислення мандрів як таких, а також з'являється мода на подорожі, цих два типи мандрів (з релігійною чи світською метою) виразно розрізняються. Тут потрібно згадати відому книгу «Проби» французького філософа XVI століття М. де Монтеня (Монтень 2012). У ній він неодноразово звертається до теми подорожей, акцентуючи, що вони дозволяють відволіктися від щоденної

рутини, від проблем соціальної реальності, розвантажитись психологічно. Французький мислитель протиставляє світську подорож паломництву, оскільки самі мандри розглядає як можливість набуття нових життєвих вражень, рекреації, різноманітності. Усе це виходить за межі тих причин, за якими здійснюється паломництво, але стає типовими цілями для подорожей людини Нового часу. Монтень пише не про паломництво, а про те, що ми нині називаємо туризмом, де центром стає не благочестя, а розвага; не випадково його праця потрапила до Індeksu заборонених книг. Отож паломництво тут не просто не виступає частиною релігійного туризму (чи навпаки), але виразно сприймається як його антипод.

У наступному, XVII-му, столітті подорожі з просвітницькою метою стають модними. Наприклад, у середовищі англійської еліти формується таке поняття, як «Grand tour», яким повинна завершитися освіта аристократа (Brilli 2012: 23). Це була дійсно велика подорож, що давала можливість ознайомитися з різними країнами та культурами. Термін з'являється завдяки книзі Р. Лассела «Подорож по Італії» (1670), і він швидко розповсюджується по іншим країнам. У XVIII ст. виникає поняття «турист» для позначення людини, що подорожує від нудьги або намагається «вбити час». Як бачимо, цей факт також свідчить про те, що поняття паломника й туриста розводяться далеко, знову виступають майже антагоністичними.

Додамо ще, що уся дореволюційна довідково-словникова література містить інформацію про паломництво, але не про туризм. Отже, цей лаконічний екскурс дає можливість говорити про те, що явно не варто ототожнювати ці доволі різні поняття. У наступному підрозділі ми розглянемо ті відмінності, які існують між паломництвом та туризмом в різних аспектах їх прояву.

§ 2.2. Співвідношення прочанства з релігійним туризмом: цілі, види та етапи

Подивимося на різні аспекти, що дозволяють унаочнити специфіку прочанства від релігійного туризму.

Паломництво передбачає те, що його учасниками будуть люди віруючі, які братимуть безпосередню участь у релігійних ритуалах (молитва, читання акафістів, служба Божа тощо), можуть зустрічатися з духовенством та прихожанами місцевого храму тощо. П. Голішек фіксує, що паломництво нерідко визначають як «молитву у дорозі», і це справедливо: адже головна мета паломництва – це молитва, розмова з Богом (Goliszek 2012: 212). Про це ж пише М. Островскі: паломництво повинно укріпити, зміцнити віру паломників у відчутті єднання з Богом (Ostrowski 2005: 83). У релігійному же туризмі – туристами зазвичай є люди невіруючі (або принаймні релігійна ціль не є основною у таких поїздках), які розглядають сакральні місця як визначні культурні пам'ятки та частіше за все не беруть безпосередньої участі у релігійних ритуалах. Більше того – паломники можуть відвідувати не настільки відомі місця, але які пов'язані, наприклад, з певним святим чи важливою для віруючих подією, у той час як релігійний туризм охоплює насамперед всесвітньо відомі святині. Це, до речі, нерідко обумовлює різний віковий склад груп. До паломництва більш схильні люди зрілого та старшого віку, що зробили свідомий світоглядний вибір: переосмислюють сенс життя, замислюються про спокутування гріхів та про смерть. Релігійні туристи не мають такого виразного тяжіння до певних вікових категорій – тут можна зустріти і дітей, і дорослих, і людей старшого віку.

Відповідно до цього паломництво та релігійний туризм мають дещо спільні *функції (цілі)*, але частково різняться. Наприклад, просвітницька ціль може бути притаманна і першому, і другому типу поїздок, оскільки тут мова йде про знайомство з історією відвідуваного місця та його особливостями. Утім, у паломництві це відіграє другорядну роль, а головною виступає

релігійна (або місіонерська) – поглиблення віри, вшанування святині, участь у богослужінні тощо. Так, основними причинами для здійснення паломництва можна назвати: «бажання зцілитися від душевних і фізичних недуг, помолитися за рідних та близьких, отримати духовні дари, проявити відданість вірі, знайти сенс життя тощо» (Патійчук 2017: 89). Відповідно, наприклад, по-іншому буде організований показ самої святині, і тут повинні бути зроблені різні акценти, може бути навіть використана інша лексика тощо. Так, при огляді однієї і тієї ж святині туристів буде цікавити насамперед історія її виникнення, естетичні аспекти, а паломників – з якими біблійними оповідями чи вшануванням святих вона пов'язана, як її вшановують тощо, тобто переважати тут буде культова інформація.

Основна мета релігійного туризму – розширити кругозір, отримати нові враження, пізнати інші традиції, отримати естетичне задоволення чи поглибити свої історичні (релігієзнавчі, мистецтвознавчі) знання. Все це, звісно, може бути наявним і у паломництві, але ніколи не є тут самоціллю. Отже, після прибуття на місце учасники релігійного туру зазвичай більшу частину часу проводять у знайомстві з туристичними родзинками, а паломники – моляться.

Як справедливо зазначає В. Патійчук, це потрібно враховувати навіть при виборі місця розміщення та харчування, якщо мова йде про організований тур, а не індивідуальну подорож. «Якщо для туристів із культурно-пізнавальною метою розміщення в готелі з великою кількістю розважальних закладів і широким асортиментом меню й комплексним переліком різноманітних страв, включаючи м'ясні, в об'єктах громадського харчування в дні посту може бути позитивним чинником, то для власне паломників такі аспекти обслуговування можуть сприйматися як негативні й вимагають урахування специфіки календарно-літургійного циклу» (Патійчук 2017: 91).

Паломництво також дозволяє відчувати себе частиною спільної Церкви, надає можливість через особисту практику відчувати християнське братерство, солідарність, служіння. «Паломництво – це своєрідна апостольська школа.

Спільні подорожі вчать участі у житті Церкви, наприклад, підготовці літургії, допомозі слабшим, виконанню різноманітних функцій для громади. Це також «апостольство в дорозі» (Goliszek 2012: 215).

Структура паломництва та релігійного туризму також різниться. Для паломництва кульмінацією є відвідування святині й участь у священних ритуалах, тому тут можна виділити наступні етапи:

- підготовка до паломництва (піст, отримання благословення тощо);
- подорож до святині;
- здійснення сакрального ритуалу;
- повернення.

У релігійному туризмі відсутній перший та третій етапи, описані нами вище, а точніше – перший етап передбачає не духову підготовку, але вирішення певних побутових справ, як, скажімо, пакування валізи тощо. Крім цього, тут відвідування святині частіше за все є одним з пунктів програми нарівні з цілком світськими розвагами, як, наприклад, візит до музею чи аквапарку, екскурсія по місту тощо.

Відповідно до викладеного вище може різнитися також і *спосіб, яким дістаються об'єкту*. Паломництво з давніх часів вважалося благочестивою справою, яку віруючий робить для Бога, своєрідним духовним подвигом. Відповідно найбільш адекватною формою паломництва було (а нерідко і дотепер залишається) піша хода. Отож паломництво може займати дуже багато часу. На відміну від нього, релігійний туризм насамперед забезпечує комфортні умови пересування, тому це зазвичай різні види транспорту.

Існують різні *види* паломництва, як і релігійного туризму.

Зазвичай тут розрізняють два типи – залежно від географічного переміщення: внутрішні (в межах власної країни чи навіть регіону) та закордонні.

Можна також виділити різні типи залежно від кількості учасників: індивідуальне та групове.

Варто додати, що оскільки паломництво налічує вже багато століть, то тут існують специфічні маршрути, які прийшли до нас, наприклад, ще з Середньовіччя. Так, у християнстві є численні паломницькі маршрути, які популярні вже не одне століття: на Афон (Греція), по святинях Італії, України, Сербії, на Святу Землю (Ізраїль) тощо. Звісно, нерідко вони пов'язані з особливо шанованими священними об'єктами, як, наприклад, Терновий вінець у Нотр-дам (Париж, Франція) або історичними подіями – проповідь апостола Павла (Салоніки, Греція). Детальніше деякі з цих маршрутів ми розглянемо у розділі 3.

З паломницьких турів нерідко привозять з собою якісь пам'ятки, які, з однієї сторони, є свідомством духовного подвигу, а з іншої – можуть бути реліквіями. У релігійному туризмі мандрівники також можуть привозити з собою з мандрів якісь сувеніри (у тому числі – на релігійну тематику), але зазвичай вони залишаються просто пам'ятками про відвідані місця.

Нарешті, варто зазначити, що проща завжди була не лише індивідуальним духовним подвигом, але також впливала на соціально-економічне життя регіону, до якого вона здійснювалася. Як ми вже згадували, паломники привозили з сакральних місць пам'ятки, що давало заробіток місцевому населенню, але цим справа не обмежувалася – для прочан прокладалися маршрути, будувалися місця для ночівлі тощо. Кажучи сучасною мовою, це сприяло розвитку міської інфраструктури. Так, «прочани були важливим чинником розвитку київського міського господарства. Скажімо, трамвайні лінії прокладалися з урахуванням потреби в перевезенні великої кількості богомольців. Приміром настоятель Троїцького Іонінського монастиря на Звіринці архімандрит Мелхіседек (Стеценко) тривалий час клопотався щодо побудови до цієї обителі трамвайної колії для проїзду прочан і навіть погодився частково оплатити будівельні роботи за рахунок монастирських коштів» (Ковальов 2015: 98-99).

Отже, усе це дає можливість говорити, що паломництво завжди було і залишається не лише потужною релігійною практикою, але також і важливим

соціокультурним чинником. При цьому, як бачимо, фіксується виразна відмінність між прочанством та релігійним туризмом на рівні мети, видів та етапів.

Висновки до розділу 2

Питання про співвідношення термінів «паломництво» та «релігійний туризм» у сучасній науковій літературі залишається неоднозначним. У цілому тут можна фіксувати дві тенденції:

- 1) розгляд паломництва як більш широкого поняття з включенням до нього релігійного туризму)
- 2) розгляд релігійного туризму як більш широкого поняття (з включенням до нього паломництва).

Кожна з цих позицій має свої аргументи. Так, прихильники першого погляду вважають, що треба виходити з хронології: якщо паломництво виникло раніше, то, відповідно, усі інші види туризму включаються у нього. Прибічники другої позиції зазвичай виходять з того постулату, що релігійний туризм так чи інакше пов'язаний з релігією, отже, тут просто варто розрізняти його модифікації: паломництво та релігійний туризм екскурсійної спрямованості.

Утім, вивчення історії формування цих дефініцій демонструє, що вони виникали на різному ґрунті, і традиційно підкреслювалася різниця між ними. Термін «паломник» виникає у IV-V століттях, а поняття «турист» — у XVIII столітті. При цьому вже з епохи пізнього Відродження розрізнялися подорожі з духовною метою та мандри заради розваг чи освіти.

З нашої точки зору, згадані поняття не є частиною одне одного, і тим більше — не варто їх ототожнювати. Хоча тут можна фіксувати однакову класифікацію видів подорожей, але вони виразно різняться цілями та етапами.

Розділ 3. Генеза та розвиток християнського паломництва

§ 3.1. Специфіка ранньохристиянського паломництва

Перед тим, як розглядати феномен ранньохристиянського паломництва, потрібно окреслити, що саме ми вкладаємо у це поняття, тобто якими хронологічними рамками воно охоплюється. Структура нашого дослідження передбачає окремий опис православних і католицьких паломницьких практик, отже, ранньохристиянське паломництво у нашому розумінні – це епоха до Великої Схизми (1054).

Для початку треба зафіксувати, що ми не знаємо точної дати виникнення прочанства. З чим пов'язаний початок паломництва як такого і чому саме воно виникає не з першого століття – питання, на яке й досі немає чіткої відповіді. «Варто зазначити, що попри загальне зацікавлення Святим Письмом, ні в листах паломників, ні в описах паломництв не знаходимо біблійних аргументів про важливість цієї практики. Адже відомо, що до них заохочував Старий Завіт, в якому знаходимо, зокрема, т. зв. "пісні паломників" ("градуальні псалми"), а сам Ісус Христос відбував паломництво до Єрусалиму. Однак ці алюзії не захопили уваги паломників: вони їхали до місць, пов'язаних із Біблією, але не черпали з неї аргументів для відбування паломництва» (Попович 2014: 69).

Можна напевно стверджувати що паломництво як особливий тип культової поведінки формується тоді, коли складається культ святих і ченецтво, споруджуються храми на місцях, пов'язаних зі священною історією. Це відбувається приблизно у IV ст., яке і вважається початком паломницької традиції в християнстві. «До того часу можна вести мову хіба що про т. зв. "навчальні подорожі", які здійснювалися з метою вивчення окремих складних місць у Святому Письмі. Виразним прикладом є життя св. Єроніма, який, відповідально підійшовши до свого перекладу Біблії на латинську мову, переселився у Палестину, щоб досконало вивчити мови оригіналу Святого

Письма» (Попович 2014: 68). Утім, як ми можемо бачити, це ще не було прочанством у традиційному розумінні цього слова.

У ті часи існували такі паломницькі центри: Палестина, Єрусалим, Віфлеєм і Назарет. Так, імператор Костянтин Великий оголосив Палестину Святою землею, і у 325 р. наказує спорудити два храми, що понині залишаються одними з найбільших християнських святинь – у Віфлеємі (на місці народження Христа) та в Єрусалимі (над Гробом Господнім). Цих два сакральних локуси є ключовими точками новозавітної історії. У Віфлеємі в стіні храму можна побачити ясла, в яких лежав колись немовля-Ісус. Храм Гроба був зведений на місці Розп'яття Сина Божого. Тут розташовано багато каплиць, що належать різним християнським церквам і пов'язані з епізодами тортур і смерті Ісуса. Особливо велика кількість паломників відвідує це місто на релігійні свята.

В Єрусалимі наявна величезна кількість культових об'єктів, священних для кожного християнина. Тут розташований Гетсиманський сад, в якому відбувалося моління про чашу Ісуса – кілька оливкових дерев, що ростуть тут, були свідками Страстей Христових. У цьому вічному місті розташовано 14 стацій («зупинок») Хресної дороги Христа, пов'язаних з останніми годинами Його життя. Наприкінці цього Шляху скорботи знаходиться вже згаданий нами Храм Гроба Господня. Взагалі Єрусалим для віруючих людей – це не просто конкретне фізичне місто, але воно має також символічний план, тому будь-яке паломництво до святині символізує собою дорогу до небесного Єрусалиму (Goliszek 2012: 215).

Вже у добу Середньовіччя відвідували також Мамре – місце, в якому відбулася подія, що змінила хід історії людства – тут був укладений «договір» між Богом і Авраамом, тут пройшло життя Авраама, тут йому було сповіщено про народження сина, а він спорудив перший вівтар для Ягве. Місце (колишня діброва) розташовано неподалік Хеврону, а свою назву отримало від аморитянина Мамри – колись це була його приватна територія (Harris 1980: 1208).

І ми навели лише кілька священних для кожного християнина місць, розташованих в Єрусалимі. Отож зрозуміло, чому це місто стало одним з перших місць для паломництва.

Залишилися численні свідчення того, наскільки популярними були прочанства до Святої Землі, і це не лише факти, описані у житіях святих (причому вони свідчать не лише про саму подорож, але також нерідко і про принесені звідти реліквії).

У живописі Київської Русі одним з популярних сюжетів став Небесний Град Єрусалим, а під час літургії тоді нерідко використовували т. зв. «єрусалими» чи «сіони» – сосуди, що своєю формою нагадували храм Воскресіння у Єрусалимі або прикрашалися його зображеннями.

Середньовіччя – це часи, коли складаються самі традиції прощі, причому насамперед до святих місць мандрує знать. «Особливу історичну вагу мало паломництво біля 326 р. святої Єлени – матері Костянтина Великого. Приклад цієї особи був важливим для тисяч інших прочан, що вирушали на дороги духовного вдосконалення та пізнання місць, пов'язаних із земною історією Ісуса Христа. Саме вона першою потурбувалася про те, щоб увіковічнити страждання і воскресіння Ісуса Христа, збудувала (при допомозі тодішнього єпископа Єрусалима Макарія (біля 313-334) і, звичайно, самого Костянтина) у цих святих місцях будівлі, якими пізніше будуть захоплюватися численні паломники. Як подають джерела, Єлена віднайшла святий хрест – реліквії, що протягом століть притягатимуть до Єрусалиму не менше паломників, ніж прекрасні будівлі» (Попович 2014: 70). Потрібно враховувати також, що перші століття – період запеклої боротьби язичництва з християнством, і прощі були непростими також тому, що численні відомі нині сакральні локуси не лише не були тоді популярними паломницькими маршрутами, але сам їхній пошук був пов'язаний зі складнощами. Наприклад, коли Єлена хотіла відвідати Гроб Христа, то з'ясувалося, що погани встановили там статую античної богині Афродіти (Scholastyk 1986: 110-111). Утім, у тому числі і завдяки прощам

встановлювалися історичні місця, пов'язані з біблійною історією, а також навіть нерідко складаються фундаментальні християнські засади: так, паломництво матері Костянтина Єлени «було не тільки ідейним відправним пунктом у християнстві відвідань святих місць, але й джерелом літургійного календаря (встановлення свята Воздвиження Чесного Хреста Господнього), агіографічного корпусу (історії життя святої Єлени), сакрального мистецтва (іконографічні сюжети про знайдення та прославлення хреста)» (Попович 2014: 71).

Окрім подорожей на Святу землю, вже з перших століть набуло поширення відвідування місця поховань перших християнських мучеників. З II століття у християн виникає традиція поховання у катакомбах, що стосувалося і захоронень мучеників. Тут починають проводити богослужіння, а з IV століття – будувати над ними церкви. Пізніше на цьому ґрунті виникне традиція переносити мощі святих до інших церков.

З V століття, коли на Сході вже є сформоване чернецтво, починають також подорожувати до ченців, аби отримати пораду, зцілення чи духовну настанову.

До прийняття Міланського едикту (311 р.) паломництва не були поширеною практикою серед християн. Ми дізнаємося про них з нечисленних і уривчастих повідомлень істориків. Так, Євсевій Кесарійський у своїх записах згадує про єпископа Сардійського Мелітона, котрий у II столітті відвідав Палестину, оскільки прагнув побачити на власні очі місця, пов'язані зі священною історією. За Євсевієм, у III ст. єпископ Каппадокії Александр здійснив подорож до Єрусалима.

З IV ст. з'являється специфічний вид паломницької літератури – *ітінерарії* (з латинської – шляховик). Точніше кажучи, цей вид літератури існував і раніше, ще у давньоримські часи – наприклад, «Ітінерарій Александра» описував славетний похід Александра Македонського. Утім, тепер ці ітінерарії отримують нове наповнення – вони пишуться християнами, аби зафіксувати свої враження від подорожі або надати поради майбутнім

мандрівникам (аналог сучасного путівника). Перші християнські ітінерарії, що дійшли до нас, датовані IV століттям. Це т. зв. «Бордоський ітінерарій», автора якого ми не знаємо, а свою назву він отримав через те, що нам відома лише інформація – сам паломник був родом з Бордо (Франція). Тут міститься опис маршруту, а також численні деталі, помічені під час мандрів. «Ітінерарій Егерії» названий так за ім'ям самої паломниці, котра, скоріше за все, була ченицею галльського походження. Завдяки деталізованим описам архітектурних споруд, які бачила вона у своїх мандрах, можна доволі точно визначити хронологічні рамки її подорожі – це 371-394 роки (Egeria 1965). Вона відвідала Єгипет, Палестину, Сирію, Синай, Малу Азію. У записках Еегерія описує численні культові місця – церкву в Едесі, гробницю апостола Фоми тощо. Особливо цінними є фрагменти, присвячені опису літургії в Єрусалимі.

Виникнення ітінераріїв саме по собі свідчить про те, що кількість прочан неухильно зростає і з'являється потреба у виникнення подібних «довідників». Утім, спочатку паломництво не було дуже поширеним, але вже в епоху Середньовіччя воно стає масовим, чому сприяють, серед іншого, і Хрестові походи, які проголошували своєю ціллю звільнення християнських святинь від мусульман.

В епоху Середньовіччя паломництво здійснювалося насамперед пішки, і спочатку в ньому брали участь лише духовні особи. Згодом до них почали долучатися багаті люди, а потім вже це стало тенденцією, поширеною серед різних верств суспільства. Так, нам відомо про подорожі до Святої землі римських аристократів: Меланії Старшої і Молодшої, Євстохія, Пойменія тощо (Попович 2014: 68). У давні часи навіть дуже знатні й багаті люди повинні були проходити частину подорожі пішки. Утім, і понині нерідко традицією залишається відвідування святого місця пішки, принаймні останню частину маршруту зазвичай проходять пішки.

Про те, наскільки важливим фактом біографії було паломництво у добу Середньовіччя, свідчить життя Карла I Великого (VIII-IX ст.). Легенди про

нього дбайливо зберігають пам'ять про його мандрівки до святих місць. Це було настільки важливо, що у житті Карла I (він згодом був беатифікований) фіксується, що його поховали разом з атрибутами паломництва: зверху на імператорський одяг поклали мішок, з яким він мандрував по святих місцях (Settipani 1993: 92-93). Духовний подвиг короля настільки вразив його сучасників, що пам'ять про це жила довго після його смерті. Так, через три століття по його смерті створюється епічна поема, основу сюжету якої складає історія паломництва цього короля – «Паломництво Карла Великого до Єрусалиму та Константинополю» (The Pilgrimage of Charlemagne 1988). Незважаючи на те, що поема містить численні іронічні сценки, її сюжет вибудовується навколо паломництва Карла Великого в Єрусалим та Константинополь, звідки він повертається з численними реліквіями, які віддає монастирям.

Вже у середньовічну добу, коли паломництво стало масовим, замислилися над тим, як організовувати й спрощувати (у тому числі – здешевлювати) віруючим шлях до святинь. Тоді ж виникають різні братства й ордени, що ділилися картами, розказували про місця, де можуть надати ночівлю чи нагодувати паломників.

«Місця, що в пізньоантичну та ранньосередньовічну епоху опікувалися паломниками, називалися *ксенодокії* (від грец. «притулок для чужоземців»). Ксенодокії фінансувалися за рахунок церкви та окремих пожертв, що було першою спробою церковного кліру самотужки організовувати паломницьку інфраструктуру вздовж головних маршрутів до Рима. Ксенодокії були двох типів – придорожні й міські, будувалися неподалік монастиря або церкви, проте завжди були окремою будівлею певної форми та планування, зумовленого тим фактом, що приміщення, окрім притулку для ночівлі, мало опікуватися над хворими й нужденними. На відміну від госпіталів зрілого середньовіччя, що переважно мали свою спеціалізацію, ксенодокії поєднували все, що потребувала тогочасна людина – від лікарні до притулку» (Тканко 2010: 396). Перші ксенодокії виникають ще у Римі, але жодна з них не

зберіглася до нашого часу, тому ми можемо судити про їх архітектурні особливості та функції лише опосередковано, з описів. «Варто підкреслити, що в ранньому середньовіччі ксенодокії не будували регулярно з розрахунком на денну пішу дистанцію, яку може пройти паломник від одного притулку до наступного; це стане нормою в зрілому середньовіччі. План типової ксенодокії був простим, це одноповерхова споруда прямокутної форми у вигляді залу з двосхилим дахом і невеликими вікнами. Більші ксенодокії, зокрема міські, часто ділили на три нефи, окремі мали поділ на залу для пілігримів, трапезну та приміщення для хворих. Здається, що найменші ксенодокії виявлено в Альпах, окремі з яких могли вмістити не більше 20-ти осіб» (Тканко 2010: 397).

В епоху зрілого Середньовіччя церква та монастирі починають дедалі більше опікуватися паломниками. Інколи турбота про них фіксується навіть у монастирському статуті, особливо у часи Ключнійської реформи (X-XI ст.). Наприклад, у Лотарінгії згідно з правилами св. Георгія (Юрія) Люневільського паломників треба приймати у будь-яку пору дня та ночі, «в окреслені та неокреслені години». Статутом св. Віктора Паризького була навіть передбачена спеціальна посада т. зв. «гостинника», який повинен цілодобово вартувати, аби надати необхідну допомогу чи прихисток тим, хто йде на прощу (Whalen 2011: 299, 313) .

Звісно, що і тут з часом починає відбуватися певна сегрегація, коли паломників поділяють на різні групи залежно від їх матеріального статусу та тієї страти у суспільстві, до якої вони належать. Так, монастир св. Кіріка Неверського будує дві окремих ксенодокії: для бідних людей та для знаті. Цікаво, що тут прописується «черговість» надання притулку: пріоритет надається тим, хто приїхав верхи. Важко сказати напевно, чим це обумовлено: можливо, суто утилітарними причинами (тим, хто має коня, важче знайти притулок, оскільки його треба шукати не лише для себе, але й для тварини), а, можливо, і тим, що верхи приїжджали насамперед знатні люди. Відповідно,

при нестачі місць, ті, хто приходили пішки, повинні були самостійно шукати собі пристанища на ніч, але монастир забезпечував їх їжею.

Нерідко ксенодокії відігравали роль своєрідного «маяка», не даючи заблукати паломникам. Так, у Пеннінських Альпах була розташована ксенодокія, якою опікувався монастир св. Бернарда. Ченці-августинці не просто надавали допомогу усім, хто проходив повз їх монастир, але також допомагали подорожуючим подолати складний маршрут. Під час снігових бурь вони запалювали вогні у монастирі, починали дзвонити у дзвони та навіть виходили зі дзвіночками назустріч мандрівникам, аби полегшити паломникам віднайдення притулку (Davidson & Dunn-Wood 1993: 341).

Оскільки велика кількість паломництв відбувалася до Італії, то до нашого часу дійшли свідчення про наявність таких будинків для відпочинку паломників на шляху насамперед до Риму, але також і інших італійських міст. Подібні *gospiciū* (від лат. *hostes* – гість) могли будуватися й коштом знатних осіб, у т. ч. – королівської крові. Наприклад, нам відомо про таку госпіцію, побудовану королевою Ансою, дружиною лангобардського короля Дезідерія (VIII ст.). На будинку, меценатом якого виступила ця дама, був напис: «Під цим дахом безпечно. Не бійся ані стріли розбійників, ані імлі темних ночей. Тут приготовлена тобі їжа та притулок» (Davidson & Dunn-Wood 1993: 404). Пізніше також зафіксовано згадки про подібні госпіції, побудовані іншими знатними людьми, котрі завдяки цьому виступали чимось на кшталт меценатів. Ось далеко не повний їх перелік: королі Людовик Благочестивий та Ерік Добрий, графиня тосканська Матильда та ін. Госпіції були багато в чому подібні до ксенодокій – і перші, і другі надавали притулок паломникам. Утім, ксенодокії існували переважно у Візантії та Східному Середземномор'ї та були розраховані на короткотривале перебування. Госпіції виникають у Західній Європі, могли надавати послуги для тривалого перебування, оскільки мали більш розвинену інфраструктуру та фінансувалися не лише знатними людьми чи Церквою, але нерідко і релігійними орденами (як, наприклад, орден

госпітальєрів). Крім цього, ксенодокії опікувалися мандрівниками, а госпіції – не лише ними, але також літніми людьми та хворими.

Одним з найдавніших маршрутів для християн, як ми вже згадували, була Свята земля. Так, вже після хрещення України-Русі відбуваються перші паломницькі подорожі до Єрусалиму. Згодом іншим паломницьким центром стає Константинополь. Відомий історичний факт, що княгиня Ольга у 957 р. побувала у Константинополі, де зустрічалася з цісарем й вела з ним перемовини. Важко напевно сказати, чи можна назвати цю подорож паломництвом у чистому вигляді – адже очевидно, що княгиня залагоджувала певні справи між двома царськими дворами, але напевно, що і відвідувала святині – адже у цю добу по-іншому просто не могло бути, оскільки такими були тогочасні традиції.

Вже в XI ст. у Константинополі існував оболт – квартал, населений людьми, що приїхали з Київської Русі, що саме по собі свідчить про популярність такого маршруту. Звісно, не всі з мешканців цього кварталу були паломниками, але людей, що приїхали відвідати святині, було чимало. Про це побічно свідчить і наступний факт: при константинопольських монастирях виникають цілі колонії ченців, що приїхали з Київської Русі.

Виникають візантійські паломницькі путівники – *проскінітарії* (від грецького слова, що означає «шанувальник»). Вони містили корисну інформацію для подорожуючих – наприклад, відстань між сакральними локусами, обов'язкові для відвідування точки біблійної історії, короткий опис того, чим саме кожне місце знамените (Davidson & Dunn-Wood 1993: 238).

З X ст. Афон стає «надзвичайно напруженим джерелом духовного життя і паломництва, пов'язаний культурними зв'язками з грецькими, слов'янськими, грузинськими, сирійськими та ін. монастирями» (Хахалін 2016: 287). Так, з Афону починає свій шлях майбутній засновник Києво-Печерської лаври Антоній (пізніше відомий як Антоній Печерський).

Нерідко паломництва були сповнені небезпек, і часто певні історичні події могли перервати традицію відвідування тієї чи іншої святині. Наприклад, коли у середині XV ст. турки захопили Константинополь, традиція паломництва до Палестини практично перервалася, оскільки через Царьгород проходили паломницькі маршрути. Крім того, численні святині християнського світу, розташовані у столиці Візантії, опинилися на території Османської імперії і стали недоступними для відвідування. Спочатку ще зрідка з'являлися записки паломників на утиски з боку іновірців—«сарацин», а потім і вони щезають. Отже, як зазначає Ф. Гардіні, нестабільні політико-соціальні умови нерідко призводили до зміни маршрутів, а погодні умови робили прощі зазвичай пов'язаними з сезонами весна-осінь, з перервою на зиму, коли подорожувати було надто складно (Gardini 1999:161).

Найвідомішим місцем паломництва для католиків стає Ватикан. Він привертає до себе увагу не лише паломників, але також і численних туристів (причому не обов'язково йдеться про релігійний туризм), оскільки, окрім того, що є центром католицизму, також являє собою художню пам'ятку з численними музеями. Собор святого Петра з могилою св. Петра є, окрім культової споруди, також визначною архітектурною спорудою, що містить численні скульптурні та живописні шедеври епохи Відродження.

Забігаючи трохи вперед, додамо, що у Новий час популярними стають паломництва до Туреччини, де знаходиться безліч християнських святинь. Влада цієї країни швидко зрозуміла, як отримувати економічний зиск з цієї традиції впровадивши «гарач» — митний збір, який треба було сплачувати у кожному порті або великому населеному пункті, через який проходив маршрут паломника.

Як бачимо, вже у ранньохристиянських паломництвах складаються свої традиції, пов'язані не лише з певними локусами, до яких найбільше прагнуть віруючі, але у тому числі з самим образом паломника та стилем його життя на цей період часу, який міг бути доволі довгим. Так, у дорозі, якою б довгою вона не була, зазвичай постили. Паломники брали з собою дрібні гроші, аби

на шляху до святині роздавати милостиню. Невипадково один з середньовічних паломників Саймон Семеоніс зазначав: «Кожна людина, що відправляється до Гроба Господнього, потребує трьох мішків: мішок терпіння, мішок срібла та мішок віри» Chareyron 2005: 286). Виникають характерні *атрибути паломника* (Додаток 1). Ці атрибути мали, з одного боку, символічне значення, підкреслюючи, що ця людина здійснює духовний подвиг через мандрівку, а з іншого боку – цілком утилітарне, виконуючи функції захисту або допомоги у дорозі. Наприклад, паломника легко було впізнати по вбранню – це зазвичай був довгий плащ з капюшоном, який захищав від негоди, а вночі – давав можливість спати на ньому, якщо ночівля була просто неба. Ще два майже обов'язкових атрибути паломника – палиця та мішок (лат. – *peram et baculum*), що у середньовічних текстах називаються «втіхою та знаком паломника» (Webb 2002: 134). У мішку паломники тримали свої речі (насамперед запас їжі та води). Бідні паломники несли цей мішок просто на мотузці за плечима, знатні – прикріплювали його на перев'язь збоку (сама перев'язь йшла через плече чи по талії). Паломник мав з собою палицю (часто прикрашену релігійною символікою), що дозволяла долати складні ділянки маршруту, підтримувала під час довгих піших переходів, а подекуди могла слугувати зброєю проти розбійників чи бродячих собак. Старовинні тексти називають її «третьою ногою паломника», а також акцентують її символічне значення – нагадування про Трійцю (Webb 2002: 99). Повертаючись з паломництва, зазвичай приносили з собою якусь реліквію зі святого місця.

Є свідчення, що ці атрибути паломники могли отримувати від приходського священника, який, окрім цього, реєстрував у приходських книгах сам факт відбуття паломника. Утім, скоріше за все, це стосується вже більш пізніх часів, коли паломники починають «відмічатися» у певних «контрольних точках» маршруту й їм починають видавати паломницькі паспорти. Так чи інакше, але паломник повинен був отримати благословіння на свою подорож до святого місця, після чого він отримував особливий статус. Так, якщо хтось здійснював напад на паломника (його життя свободу чи

майно), то така особа підлягала анафемі. Якщо хтось мав якісь судові претензії до паломника, то вони або анулювалися, або передавалися до церковного суду, навіть відсоток на його позику не нараховувався на час його відсутності.

Зрозуміло, що з часом ці привілеї почали використовувати недобросовісні люди, котрі хотіли уникнути судового позову чи грошових зобов'язань. Поступово дійшло до того, що перед тим, як позичити гроші, кредитори стали вимагати доказів, що у особи немає привілеїв паломника. Ситуація ще ускладнилася в епоху Хрестових походів, коли привілеї їх учасників стали ще більш широкими, але це вже виходить за окреслені нами хронологічні межі розділу.

§ 3.2. Паломництво у католицизмі: священні локуси, ритуали, символіка

У католицизмі паломництво з давніх часів є розповсюдженою практикою з добре розробленими маршрутами у різних країнах. Прочанство як духовний подвиг, що укріплює нас у вірі, зафіксовано тут у багатьох документах. Так, у численних документах Другого Ватиканського Собору згадується важлива місія паломництва. Наприклад, у «Догматичній Конституції про Церкву» читаємо: «паломничаючи ще на землі, ступаючи слідами Христа в труднощах і переслідуванні, ми єднаємося з Його Страстями» (Документи Другого Ватиканського Собору 2014: 60).

Голова Римо-католицької Церкви – Папа Римський – завжди багато подорожує, здійснюючи паломництва у різні куточки земної кулі. Отож не дивно, що більшість Пап залишили нам свої міркування щодо цілей паломництва та його плодів. І тут часто підкреслюється, що паломництво – не просто подорож. Наприклад, Папа Бенедикт XVI розмірковував на цю тему: «Іти в паломництво не означає відвідати якесь паломницьке місце, де можна помилуватися скарбами його природи, мистецтва та історії. Швидше,

паломництво означає залишити себе, щоб вийти на зустріч з Богом, де Він з'явився, де Господь наш з'явився з особливим блиском і приніс рясні плоди навернення і святості серед вірних» (Benedykt XVI 2010). Папа Іван Павло II, якого називають Папою-паломником, оскільки він дуже багато подорожував протягом усього свого життя, бачив у таких мандрах з релігійною метою екзистенційний смисл: через паломництво людина актуалізується саме як людина та віруючий (Wojtyla 1994: 468). Зауважимо при цьому, що подорожі голови Римо-католицької Церкви завжди є не лише релігійною подією, але мають також важливе соціокультурне значення, інколи навіть політичне. Наведемо лише два приклади. У жовтні 1986 року Папа Іван Павло II зібрав у рідному місті святого Франциска – Ассізі – представників усіх християнських конфесій, а також інших релігій з усього світу для спільної молитви за мир. Йшлося, звісно, не про релігійний синкретизм, але про бажання усіх віруючих з різних країн зупинити війни, акцентуючи трансцендентний характер миру. Ця подія сприяла побудові міжрелігійного діалогу, а також приверненню уваги до проблеми насильства у світі, однією з найгірших форм якого завжди виступала війна. Другий приклад – перше паломництво цього Папи до Польщі у червні 1979 року. Його країна тоді перебувала у лабетах комунізму. Сучасні поляки вважають, що багато в чому саме завдяки цьому доленосному візиту Польща невдовзі змогла звільнитися. Під час своєї промови Іван Павло II підкреслював цінність свободи, право на боротьбу за неї, подолання страху на цьому шляху, і усе це сприяло зростанню соціальних та політичних рухів на кшталт «Солідарності» (Dziwisz 2005: 97). Окрім окреслених прикладів, очевидно, що паломництво голови Римо-Католицької Церкви також завжди має неабияке значення для популяризації католицької віри та релігії в цілому.

З давніх часів існують паломницькі центри, які відвідували насамперед західні прочани. До таких центрів відносився передусім Рим, іспанське місто Сантьяго-де-Компостелла (нині до нього веде Шлях святого Якова), Венеція з реліквіями святого Марка тощо. Такі головні шляхи з епохи Середньовіччя називалися «*peregrinationes maiores*», що означає – «великі паломництва».

У цьому підрозділі ми зупиняємося лише на деяких католицьких маршрутах і духовних практиках, пов'язаних з паломництвом. Насамперед розглянемо своєрідний вид прочанства, притаманний саме католицизму. Як відомо, тут існує особливе вшанування Діви Марії, і це відбивається у тому числі на прочанстві. Так, у католицизмі існує специфічний вид паломництва, коли група паломників перевозить статую Діви Марії з однієї парафії до іншої, – «*peregrinatio Mariae*» (лат.). Подорож зі статуєю, що втілює собою Діву Марію, інколи відбувається на великі відстані, воно супроводжується молитвами та релігійними обрядами і може тривати як кілька годин, так і кілька днів чи навіть тижнів. Традиційно подорожують, наприклад, статуї Богородиці з санктуарію у Фатімі. «Перша мандрівна статуя Фатімської Діви Марії вирушила у подорож 1945 року, незабаром після закінчення Другої світової війни. Тоді статуя відвідала всі столиці та єпископати Європи аж до кордону з Росією. Відтоді статуя побувала в 64 країнах світу, несучи послання миру й Божої любові. Згодом, на численні прохання з усього світу, було виготовлено й освячено ще декілька копій першої мандрівної статуї» (Мандрівні статуї Діви Марії 2022). У березні 2022 року одна зі статуй Фатімської Богоматері прибула до храму Різдва Пресвятої Богородиці (м. Львів, УГКЦ), де перебувала майже місяць: прочани зверталися до неї з молитвами про мир в нашій країні (Додаток 2). «Мандрує» інколи статуя Богородиці Гваделупської, аби дати можливість вірянам, що не мають змоги відвідати мексиканську базиліку, вшанувати Богородицю. Це, очевидно, завжди мало особливе значення для мексиканських мігрантів (Johnston 1981: 68).

Розглянемо кілька священних місць, які широко відомі як паломницькі центри. Почнемо з тих, що пов'язані з Дівою Марією й які ми вже згадували трохи вище.

Одним з найбільших паломницьких маршрутів не лише для католиків, але і в цілому – у світі є подорож до мексиканської базиліки, де вшановують Діву Марію Гваделупську. У Мексиці її свято здавна відзначають 12 грудня, і

багато хто приурочує свою духовну мандрівку до цієї дати, прибуваючи заздалегідь, за кілька днів і ночуючи поблизу храму. Прочани часто мають з собою образ Богородиці Гваделупської (у вигляді ікони, причому вона нерідко прив'язана до спини, або статуї, яку вони несуть перед собою). Останні десятки чи сотні метрів до базиліки віряни проходять на колінах, аби віддати належну шану Богородиці.

За легендою, на тому місці, де зараз знаходиться храм, колись відбулося Об'явлення Богородиці простому селянинові, вчорашньому язичнику, що перейшов у християнство – ацтекові Хуану Дієго. Це відбулося у 1531 році. Символічно, що він побачив її на пагорбі, на якому вшановували ацтекську богиню землі (нині це – частина Мехіко). Єпископ, до якого звернувся селянин, не повірив йому, і Богоматір приходила ще три рази. Під час останньої зустрічі вона дала йому троянди, що не росли у тих краях, і які Хуан Дієго загорнув у плащ. Коли він приніс троянди до ієрарха й висипав перед ним, на плащі проступив образ Богоматері. Після цього домініканський єпископ погодився почати будівництво храму.

Зображення Святої Діви Гваделупської нетипове для канону Богородиці. Її зображують зі смуглою шкірою та довгим чорним волоссям, зовнішність Діви поєднує мексиканські та європейські риси. За легендою, саме такою побачив її колись християнізований ацтек. Такий образ ніби символізує синтез двох культур, які тепер являють собою єдність – індіанської та європейської (у зображенні ця єдність символізується руками, складеними у молитві, одна з яких має світліший, а друга – темніший колір шкіри). Об'явлення Богородиці сприяло стрімкій християнізації краю – місцеві індіанські народи почали масово охрещуватися (Brading 2001: 67). За переказами, Гваделупською веліла себе називати сама Свята Діва: цікаво, що у перекладі з ацтекської мови це означає «та, що розчавлює змія» (ім'я одного з головних ацтекських богів було Кетцалькоатль – «пернатий змій»). У такий спосіб можна сказати, що сама ця назва Діви вже символізувала перемогу християнства над язичництвом.

Сьогодні Богородиця Гваделупська вважається покровителькою Мексики та ширше – всієї Латинської Америки, її образ – одна з головних святинь регіону.

Наступний паломницький центр, до якого ми звертаємося – це Фатіма, невелике місто у Португалії, яке прославилось й стало знаним паломницьким центром завдяки Об'явленням Богоматері. Серія Об'явлень Пресвятої Богородиці (усього її бачили шість разів) відбулася тут на початку XX століття (1915-1917 рр.), коли троє дітей свідчили, що вони бачили Діву Марію та отримали від неї Одкровення (нині відоме як Фатімська таємниця). Церквою було проведене розслідування, після чого Папа Пій XI у 1930 році підтвердив правдивість цього чуда, що стало початком паломництва до Фатіми (Johnston 2010: 69). Зараз у місті розташований один з найбільших у світі санктуаріїв Діви Марії, який включає у себе кілька церков, каплицю, площу, дзвіницю й численні інші архітектурні споруди.

Одним з ключових місць паломництва у санктуарії є Мала каплиця Об'явлення Богородиці, яка була збудована на тому місці, де відбулося п'ять Об'явлень. Тут знаходиться статуя Діви Марії Фатімської, вирізьблена за вказівками сестри Лусії (одна з тих дітей, котрі бачили Об'явлення). Пізніше було виготовлено ще кілька копій цієї статуї, аби вони брали участь у «peregrinatio Mariae», про що ми вже писали раніше. Статуя Діви Марії Фатімської, окрім очевидного зв'язку з Фатімським чудом, пов'язана також ще з однією подією і святим. Мова йде про Івана Павла II, котрий нещодавно (у 2014-му році) був канонізований. Золота корона статуї містить кулю, якою був здійснений замах на Івана Павла II. Це обумовлює, що сюди також стікаються паломники не лише для того, щоби вшанувати Богоматір, але також віддати шану святому.

Паломництво до санктуарію було настільки численним вже у першій половині XX століття, що стало зрозумілим – Мала каплиця Об'явлення Богородиці не вміщає усіх вірних, котрі прибували сюди. З цієї причини вже у другій половині XX століття було прийнято рішення побудувати ще одну,

більшу, церкву, яка була збудована на початку 2000-них років. Сьогодні це – комплекс церкви Пресвятої Трійці, який може вмістити майже дев'ять тисяч вірян (Apostoli 2012: 256). Мала каплиця залишається «серцем» санктуарію, але для участі у богослужінні більшість паломників тепер приходить сюди.

Паломництво до Риму – здавна один із головних маршрутів *peregrinationes maiores*. Рим, який є духовним центром Католицької Церкви, відомий своїми святинами. Їх відвідують люди з усього світу, оскільки тут зберігаються численні реліквії, пов'язані зі становленням християнства, яке є однією зі світових релігій.

Паломництво до Риму має давні традиції. Можна назвати кілька причин, чому саме Рим став таким відомим центром прочанства (Bowersock, Brown & Grabar 1999: 103).

По-перше, Рим вже у IV столітті став центром християнського світу, коли імператором Костянтином Великим був проголошений Міланський едикт. Після цього не лише припинилися переслідування християн, але християнство стало визнаною релігією Римської імперії. Після Великої Схизми Рим став центром римо-католицької Церкви. Тут перебуває Папа Римський, і багато католиків прагне якщо не потрапити до нього на аудієнцію, то принаймні бути присутнім на папських службах.

По-друге, тут знаходиться велика кількість мощів (тут знаходяться мощі апостолів Петра та Павла, мощі святих Себастьяна, Лаврентія, Клементія, Віталія святої Агнеси та багатьох інших християнських святих). Численні священні реліквії здавна можна було побачити у Римі: святий плат (плат Вероніки), спис Лонгіна тощо. Усі вони – і мощі, і реліквії знаходяться у священних локусах (храмах, катакомбах тощо), до яких і відбувається паломництво.

Почнемо з собору святого Петра, який є серцем католицизму й однією з найбільш шанованих християнських святинь. Тут знаходяться мощі святого Петра, одного з дванадцяти апостолів, який мученицьки загинув у Римі за часів імператора Нерона, був похований на Ватиканському пагорбі, і пізніше

саме на місці його загибелі була зведена базиліка святого Петра. Недивно, що віряни ще з часів еллінізму почали подорожувати сюди, аби вшанувати пам'ять апостола. Утім, мощі святого Петра – не єдина реліквія цієї базиліки. Тут зберігається також частинка дерев'яного хреста, на якому був розп'ятий Ісус Христос. Вона є частиною знаменитого «хреста Юстиніана» (колись він був подарований візантійським імператором Юстиніаном II, звідки й походить назва). У соборі знаходиться т. зв. плат Вероніки (плат з імпринтом обличчя Ісуса Христа, яке з'явилося на матеріалі після того, як жінка на ім'я Вероніка подала Христу цей плат, аби Він витер обличчя на шляху до Голгофи). Спис Лонгіна – ще одна реліквія, пов'язана з цим собором і з Розп'яттям Христа. Саме цей спис був використаний римським сотником на ім'я Лонгин. Це далеко не всі реліквії, які можна тут побачити – адже собор є не лише християнським храмом, але, окрім цього, виконує ще функцію музею (тут зберігається частина ватиканських колекцій; Boyle 2001: 71). Крім цього, треба зазначити, що саме у цьому соборі провадить меси Папа Римський. Він звертається до людей з т. зв. Лоджії Благословіння на Різдво, Пасху та свято святих апостолів Петра та Павла. Ці дні також є днями паломництв з усього світу.

У базиліці святого Павла за Мурами знаходяться мощі ще одного апостола – Павла. Як і в ситуації з собором святого Петра, ця базиліка була зведена на місці поховання апостола Павла. Окрім самих мощів апостола, тут можна побачити також кайдани, якими він був скований.

З апостолами Петром та Павлом пов'язаний ще один собор – Латеранський (повна офіційна назва храму – Папська базиліка Найсвятішого Спасителя, святих Івана Хрестителя та Івана Євангеліста у Латерано). Саме тут знаходяться голови згаданих апостолів. Крім цього, тут є численні інші реліквії: сходи з Пілатового палацу, частина хреста, на якому розпинали Спасителя, фрагмент губки, яку Йому підносили до губ на хресті, табличка з написом «Ісус Назарянин, Цар Юдейський», яка була прибита до хреста, тощо.

Така кількість реліквій тут – не випадкова, оскільки це – найстаріша римська церква (заснована на початку IV століття) та папська базиліка.

Звісно, це далеко не всі святині Риму та реліквії Вічного міста. Складність полягає у тому, що тут така кількість культових об'єктів світового значення, що важко скласти обґрунтований перелік тих священних локусів, які були і є місцями паломництв. Так, у базиліці Санта-Марія-Маджоре можна побачити фрагмент ясел Христа, тому інша назва цього храму – Свята Марія з ясел, а у базиліці Святого Хреста Єрусалимського – фрагменти хреста, на якому був розіп'ятий Христос, шипи з тернового вінка, яким Його увінчали перед стратою, палець апостола Фоми тощо. Можливо, саме тому і з'являються окремі паломницькі маршрути, що містять точно визначені точки. Одним з таких маршрутів, пов'язаних з Римом, є маршрут, відомий як «Паломництво семи церков» (Додаток 3). Він включає чотири храми, які ми охарактеризували (собор святого Петра, собор святого Павла за мурами, Латеранську базиліку, церкву Санта-Марія-Маджоре), і три менш відомі базиліки.

З огляду на об'єм нашого дослідження, ми змушені обмежитися вже згаданими місцями паломництв в Італії, хоча ця країна має ще сотні священних локусів і реліквій, відомих далеко за її межами (достатньо згадати хоча б, наприклад, Туринську плащаницю у м. Турин чи собор святого Марка у Венеції).

Ми звертаємося до іншої країни – Іспанії, де також складається всесвітньо відомий маршрут, який іменують «Шлях святого Якова». Це один з найбільш знаних і популярних віддавна маршрутів у католицькому світі – Сатьяго-де-Компостелла (інша назва – Шлях святого Якова). Це дорога до могили апостола Якова, яка розташована в однойменному місті. Маршрут настільки популярний, що саме місто Сантьяго-де-Компостелла називають «християнською Меккою». В Іспанії цим шляхом мандрують на прощу вже понад тисячу років. Цікаво, що якщо починати шлях з Португалії (з міста Лісабон), то по дорозі можна відвідати ще одне сакральне місце – місто

Фатіма, місце останнього явлення Богоматері (про нього ми вже писали раніше). Історія Сантьяго-де-Компостелла почалася багато століть тому. Так, вже в епоху Середньовіччя це був настільки популярний маршрут, що міг навіть «суперничати» з Римом. Ітінерарії XII століття описують чотири шляхи, якими можна було йти. Більша частина кожного з них проходила через Францію, і це давало можливість долучити до цього прочанства також відвідування святих місць у Франції. Деякі середньовічні маршрути дійшли і до наших часів – наприклад, «Camino Frances» (Французький шлях). Це дорога, що виникла ще в середньовічну епоху, але понині залишається одним з найпопулярніших маршрутів до Сантьяго-де-Компостелла. Оскільки це одна з найдавніших доріг, то недивно, що тут найкраще розвинена відповідна інфраструктура (з місцями для ночівлі, кафе тощо). З XII століття цей шлях охоронявся релігійним орденом «святого Якова з мечем», причому під охороною в цьому випадку мався на увазі насамперед військовий захист. Це був період Хрестових походів, що пояснює гасло цього ордену: «*Rubet ansis sanguine arabum*» («Червоніє меч від крові арабів»). Вже у цю добу тут була неймовірна кількість притулків для мандрівних вірян – не лише безпосередньо у селах, але також у лісах або біля мостів. Прикметно, що королі у різні епохи намагалися дбати про ці сакральні маршрути, підтримуючи дороги у належному стані.

Окреслимо коротко шлях Сантьяго-де-Компостелла. Після його проходження, до речі, можна отримати навіть паспорт паломника (Додаток 4). Він має значення не лише як свідчення духовного подвигу, але також його наявність дає можливість зупинятися в альберге – місцях, де паломники можуть безкоштовно або дуже дешево переночувати.

Символом цього паломницького маршруту виступає мушля, й існують різні інтерпретації щодо потрактування значення цього символу (Додаток 5). Одна з них пов'язана зі смертю апостола, який був страчений в Єрусалимі, і його тіло кораблем переправлялося до Іспанії, але через шторм було винесено до океану. Утім, через якийсь час його віднайшли неушкодженим, при цьому

саме тіло було повністю вкрито мушлями. Друге потрактування пов'язано з тим, як виглядає маршрут до Сантьяго-де-Компостелла на мапі. Рухаючись з різних точок Європи, вони сходяться в одному кутку, нагадуючи візерунок нанесений на морські мушлі. Існує також алегоричне потрактування, в якому проводяться паралелі між дією морських хвиль на візерунок мушлі (які омивають її багато років, формуючи бездоганний візерунок) та душею паломника (Бог спрямовує його на шлях прощі, вдосконалюючи та ошляхетнюючи).

Шлях святого Якова – це не лише дуже популярний маршрут, але відомий ще своєю протяжністю – він охоплює територію всієї Європи, тому відправлятися можна з будь-якої країни. В Україні також є Шлях святого Якова, який пролягає по нашій території.

Наступне сакральне місце, пов'язане з паломництвом, – це Лурд (Франція). Тут у 1858 році відбулася серія Об'явлень Діви Марії, після чого це місце стало культовим. Бернадетта Субіру – дівчинка, яка бачила ці Об'явлення, була звичайною дитиною з бідної родини. Неподалік від Лурду їй з'явилася Діва Марія, і це повторилося 18 разів. В одному з Об'явлень Богородиця відкрила їй джерело води, яке тепер вже третє століття як відоме своїми зціленнями (Kselman 1983:83). Лурд зазвичай асоціюється саме з цими зціленнями від тяжких або невиліковних хвороб. Церква прискіпливо аналізує кожний з таких висновків, а наука, хоча і не може знайти раціональних пояснень цьому, ставиться до таких ситуацій критично (Harris 2008: 398). Як би там не було, але тепер це невеличке місце в Піренеях відвідує понад п'ять мільйонів вірян щорічно. Основними місцями паломництва є: грот Масабель (місце Об'явлень Діви Марії) та санктуарій з численними культовими місцями (базиліка Непорочного зачаття, базиліка Розарію, підземна базиліка святого Пія X тощо). У Лурді склалися власні традиції та сформувалася атрибутика. Одним з найбільш впізнаваних символів Лурду є статуя Діви Марії, розташована у гроті Масабель, а також вода з Лурду, яка сприймається як джерело зцілення та духовного очищення. Особливо шанованою молитвою

тут є молитва Розарію, і це знаходить своє матеріальне втілення у базиліці Розарію, яка має п'ятнадцять каплиць, і кожна з них присвячена певному моменту життя Ісуса Христа чи Діви Марії. Специфічною традицією Лурду є нічні процесії з факелами (Процесії свічок), які відбуваються ввечері та символізують єднання у вірі та надію на зцілення.

Звісно, ми зупинилися лише на деяких найбільш популярних паломницьких католицьких маршрутах, оскільки охопити всі з них у рамках одного дослідження неможливо. Крім того, існує ще багато культових місць, не настільки відомих, але дуже специфічних, про які також варто принаймні згадати. Наведемо лише один приклад. Багато священних локусів пов'язано з архангелом Михаїлом. При цьому у цього святого не було земного буття, тому у його святилищах немає реліквій, а розташовані вони зазвичай на скелях чи над морем. В апокаліптичних видіннях архангел Михаїл бореться з драконом. Фольклор різних країн зазвичай поселяв драконів саме в горах, тому, поєднавши цих два сюжети, на Заході виникає традиція будувати печерні церкви або храми на скелях, присвячені архангелу Михаїлу. Крім цього, тут також закладений і символічний смисл – храм розташований на вершині скель, тобто максимально наближений до неба (де і відбувалася війна, згідно з Одкровенням Івана Богослова Об. 12: 7-9). Вже у зрілому Середньовіччі було чимало таких храмів в Апеннінах та на Піренеях. Паломництво до таких місць часто було небезпечним. Один з таких священних локусів знаходиться на італійському півострові Гаргано, який пов'язують з Об'явленням архангела Михаїла. «Першу стежку до гроту об'явлень мешканці протоптали самі, через часті паломництва до місця, яке відвідав архангел. Дорога була важкою і небезпечною. Грот був розташований глибоко в скелі, вхід до нього закривав дубовий ліс. Треба було підійматися по скелястих виступах, в глибині печери триматися лівої стіни, бо праворуч дно печери було нижче на шість метрів, і обережно ступати» (Як святий Франциск 2021). У XIX столітті замість скелястих виступів з'явилися сходи, але і сьогодні паломництво до цього місця вимагає непоганої фізичної підготовки.

В Україні паломницькі маршрути пов'язані насамперед з відвідуванням греко-католицьких лавр. Почаївська Лавра на Волині (Тернопільська область) була заснована у XIII столітті уніатами, є другим за значенням (після Києво-Печерської лаври) паломницьким центром України. Головною святинею є чудотворна ікона Почаївської Божої Матері, яка за легендою з'явилася на цьому місці і залишила слід на камені. Лавра також відома своїм святим джерелом, вода з якого вважається цілющою. Та у XVIII столітті, після приєднання краю до Росії, лавра стала вже центром боротьби проти уніатства. Нині вона залишається однією з найбільших православних святинь Західної України, хоча й досі тут заправляють московські священники. Тим не менш ведеться активна робота по вилученню святині з рук Московської церкви та передачі її до ПЦУ, причому УГКЦ теж матиме свою долю в функціонування святині.

Найбільшим і одним з найстаріших прочанських центрів Галичини є Свято-Успенська Унівська лавра. Унівський монастир Успіння Пресвятої Богородиці зі статусом лаври є центральною обителлю монахів-студитів, одного з орденів УГКЦ. Орден студитів був заснований наприкінці VIII століття Теодором Студитом з Константинополя, він же був автором Студійського уставу для ченців, що діє донині. Унівський монастир-фортеця розташований на околиці села Унів, в оточенні лісистих гір. Перші згадки про монастир належать до 1395 року, вже тоді він згадувався як відомий духовний центр Галичини. В часи Австрійської імперії Унівський монастир був закритий. Історія монастиря тісно пов'язана з родом Шептицьких. Ініціатором відродження чернечого життя в Унівському монастирі був митрополит Андрій Шептицький, в 1898 році обитель отримала статус лаври, тут знову оселилися монахи Студійського уставу (Вечерський 2008: 350-355). За радянських часів монастир використовували як концтабір для католицького духовенства, далі тут організували притулок для душевно хворих людей. У 1991 році влада повернула Унівський монастир монахам-студитам. Двічі на рік Унівська лавра збирає тисячі паломників, це відбувається під час вшанування чудотворної

ікони Унівської Богородиці на третю неділю травня, а також 15 серпня на свято Успіння Богородиці. При монастирі відкрито музей, в галереї біля входу представлена колекція старовинних розп'ять.

Свято-Іванівська лавра святого Іоанна Хрестителя – також обитель Студійського уставу УГКЦ, яка чомусь нечасто згадується й фактично призабута, хоча знаходиться майже в самому центрі Львова. Заснований монастир був у 1927 році Митрополитом Андреем Шептицьким, він є повноцінною другою лаврою УГКЦ з відповідною грамотою митрополита, статусу якої ніхто і ніколи не відміняв. Розташовується лавра на території Музею народної архітектури та побуту з народною назвою «Шевченківський гай». Центральний храм Лаври – дерев'яна церква Премудрості Божої, привезена до Львова в 1930 році із карпатського села Кривка, що на Турківщині. Церква Святого Миколая 1763 року була сильно пошкоджена під час Першої світової війни, тому сільська громада спорудила собі новий храм, а старий був проданий Лаврі. 7 липня 1931 року церкву освятили вдруге на честь Святої Софії – Премудрості Божої. Свято-Іванівська лавра проіснувала до 1946 року, її спіткала сумна доля багатьох монастирів на Галичині. Щоби врятувати лавру з її унікальними сакральними пам'ятками від знищення, було прийнято рішення створити тут музей. У 1990 році монахи-студити, за згодою дирекції музею, почали проводити богослужіння в церкві Премудрості Божої. Пізніше, погодивши формальності, ченці офіційно оселилися на території музею, зайнявши приміщення колишньої чернечої пральні.

Зарваниця в Тернопільській області є одним з найвизначніших центрів греко-католицького паломництва в Україні. Основою для формування цього святого місця стала легенда про чудесне об'явлення Пресвятої Богородиці в XIII столітті. Особливою шаною користується ікона Зарваницької Божої Матері, яка, за переказами, має чудотворні властивості та, за переказами, колись врятував село від татарських нападів. Сьогодні Зарваниця є місцем щорічних паломництв, зокрема під час Всеукраїнської прощі, яка збирає десятки тисяч вірян з різних країн світу. Паломники, які відвідують

Зарваницю, можуть також отримати духовну підтримку та взяти участь у численних богослужіннях. Щорічно в липні тут проводиться Всеукраїнська проща, на яку збираються тисячі паломників. Під час прощі проводяться богослужіння, молебні, Хресні ходи та духовні лекції. Святині Зарваниці включають храм Зарваницької Матері Божої та святе джерело, яке вважається цілющим.

Отже, як бачимо, паломництво у католицизмі має давні традиції, розроблені маршрути та є дуже популярною практикою духовного вдосконалення. Тут часто відбуваються мандрівки до місць Об'явлення, також великий акцент робиться на відпущення гріхів через подорож до культового місця чи реліквії. Православне паломництво, при багатьох спільних аспектах, має свою неповторну специфіку, який ми і присвячуємо наступний розділ нашого дослідження.

§ 3.3. Прочанство у православ'ї: історичні традиції та сучасність

Православна паломницька традиція налічує вже не одне століття, і за весь період історії свого існування вона переривалась лише два рази. Перший раз це було у XIII столітті, під час татаро-монгольської навали. Другий раз – протягом більшої частини XX століття, у радянську епоху.

Треба зазначити, що до радянської епохи паломництво у православ'ї було родинною традицією, і у багатьох родинах зберігались реліквії, пов'язані з паломницькими подорожами попередніх поколінь. У дореволюційних журналах нерідко друкувалися статі про паломництво, вони також були обов'язковим елементом освіти, тому з дитячих років формувалася потреба у здійсненні паломницької подорожі.

Утім, паломництво завжди було не просто мандрівкою, але духовним подвигом, і православні віряни, відправляючись у подорож, розуміли, що це пов'язано з багатьма загрозами. Навіть ще півтора століття тому паломництво

залишалося складним, довгим і небезпечним. Ось як, наприклад, описується паломницький шлях наприкінці XIX століття. «На початку 1880 рр. маршрут паломників виглядав так: православні віруючі спочатку добиралися до Одеси, звідки вирушали у морську подорож до Константинополя (вважалося, що маючи від 150 до 300 р., паломник не буде мати особливих незручностей в дорозі та самій Палестині); вже в Константинополі зупинялися на території грецьких монастирів, очікуючи проходження процедури перевірки документів (паспорта) – це займало чимало часу – до декількох днів; через 14 днів морської подорожі паломники прибували до Яффи, через два дні караванного шляху – до Єрусалима. У Вічному місті, як і в Яффі, паломники стикалися з проблемою розміщення та організації елементарного побуту (в притулках не вистачало місць, а перебування в грецьких монастирях було дорогим – навіть воду доводилося купувати!)» (Меша 2009: 96).

Певні позитивні зрушення починають відбуватися тоді, коли спостерігається інституціоналізація паломництва і з'являються організації, основною метою яких стає допомога людям, що взяли на себе цей духовний подвиг. Наприкінці XIX ст., у 1882 році, на території Російської імперії створюється Імператорське Православне Палестинське товариство (ІППТ), що організовує та спрощує паломницькі поїздки до Святої землі. Його основні напрямки роботи можна було би окреслити так: «1) можливе здешевлення подорожі до Єрусалима; 2) покращення притулків для паломників та заснування дешевих їдалень; 3) посилення єрусалимської духовної місії (збільшення чисельності місії у зв'язку зі збільшенням обсягу роботи); 4) підбір гарних проводирів по святих місцях; 5) збільшення числа служб слов'янською мовою у храмі Воскресіння в Єрусалимі» (Меша 2009: 97). Водночас у часи існування Російської імперії паломництво нерідко викликало підозру у цієї поліцейської держави. Якщо подорож до Єрусалиму суттєво не впливала на соціально-політичне життя Росії, то мандрівки по території імперії могли загрожувати безпекою (особливо якщо взяти до уваги, що у XIX столітті це були великі групи людей). Звісно, неможливо було заборонити

прощу як одну з традиційних релігійних практик, але принаймні влада пробувала взяти її під контроль, побоюючись заколотів, бунтів або проникнення іноземних шпигунів. Отже, запроваджується обов'язкова паспортизація прочан, що повинно було полегшити облік мас людей, що мандрують з одного регіону до іншого, а також певною мірою здійснювати нагляд над ними. Крім цього, у такий спосіб імперія ще пробувала заробити на почуттях віруючих, оскільки ціна паломницького паспорту була високою: у 1820-ті роки вона дорівнювала 25 карбованцям (Ковальов 2015: 94). Якщо врахувати, що зазвичай на прощу йшла ціла родина (або принаймні кілька її членів), то подібна мандрівка ставала дуже дорогою.

На відміну від католиків, православні паломники не мали спеціального одягу для здійснення паломництва, але до XIX ст. включно були типові атрибути – палиця й мішок з сухарями. Цікаво, що у XX столітті таким атрибутом стає чайник – неодмінний атрибут мандрівника.

Отже, розглянемо основні православні прочанські центри. Утім, перед тим важливо зробити ще одне зауваження. Як ми вже зазначали у нашій роботі раніше, від початку християнської цивілізації центрами паломництва були місця, де розгорталися сторінки Священної історії, та місця проживання людей, що добровільно віддали себе служінню Богові й зріклися світських радощів, тобто монастирі. Крім монастирів, здавна відомими паломницькими центрами були лаври. Лаври – це найбільші і найбільш історично значущі православні обителі, що мають особливий духовний та історичний статус. Цю назву почали застосовувати до багатолюдних і важливих монастирів. Кожна лавра має власну давню історію та неповторні традиції. Інколи вважають, що лаври розташовані тільки в Україні. Це невірне уявлення. Лавра – це монастир, але розташований на великій території і населений значною кількістю ченців. Грецькою мовою слово «лавра» означає окремішню частину міста, обнесену огорожею. Потрібно також окреслити різницю між монастирем і лаврою. Це доволі різні між собою чернечі угруповання. Офіційний статус лаври мають лише деякі монастирі. Монастирі бувають чоловічі й жіночі. Лавра ж може

бути тільки чоловічою, і вона знаходиться під безпосереднім підпорядкуванням того чи іншого Патріарха. Тепер переходимо безпосередньо до розгляду паломницьких православних центрів – не лише в Україні, але й у всьому світі.

Зупинимося на найдавніших свідченнях здійснення паломницьких подорожей, що дійшли до нашого часу з часів майже одразу після Великої Схизми. Таким стародавнім твором є «Хожденіє ігумена Даниїла», датоване XII ст. Твір належить до жанру «хождень» («ходінь») – дуже популярного жанру у давньоруській традиції, змістом якого якраз і була подорож (а у ті часи подорож, по суті, й означало – «паломництво», оскільки такого поняття, як «світська подорож», подорож з метою розваги у Середні віки просто не існувало). Твір написаний ігуменом одного з чернігівських монастирів, який, завдяки цій мандрівці, увійшов в історію як Даниїл Паломник. У цілому його паломництво тривало два роки – з 1106 по 1108.

«Хожденіє ігумена Даниїла», як зазначає сучасний дослідник, «присвячено подорожі Даниїла до Палестини. Маршрут ігумена пролягав через Константинополь, Ефес (давнє місто на зх. узбережжі Малої Азії), Кіпр. У Палестині він більше року прожив у монастирі Святого Савви, відвідав більшість істор. міст Святої Землі. Зустрічався з Єрусалимським королем Балдуїном I, супроводжував учасників хрестового походу на Дамаск (нині столиця Сирії). "Х. і. Д." містить низку біблійних та апокрифічних легенд» (Плахонін 2013: 397). У цьому творі ми знаходимо, наприклад, першу письмову фіксацію про сходження Благодатного вогню.

Наведемо початок цього твору, в якому автор пише про свої цілі й сподівання щодо цієї паломницької подорожі: «Я, недостойний Данило, ігумен землі Руської, серед монахів усіх обтяжений гріхами багатьма, недосконалий в усякій добрій справі, спонуканий думкою своєю і неспокоєм своїм, забажав бачити святий град Єрусалим і землю обітовану. І благодаттю Божою дістався святого града Єрусалима, і бачив святі місця, обійшов усю землю Галілейську і святі місця коло святого града Єрусалима, які й Христос, Бог наш, схова-

своїми ногами і великі чуда сотворив у місцях тих святих. І очима своїми грішними я бачив усе те, що незлобивий Бог дав мені бачити, чого я й жадав багато днів у думках своїх» (Данило, ігумен). Він описує величезну кількість культових місць та свої переживання, пов'язані з їх відвідуванням. Твір починається та завершується Царьградом, який, слід думати, й був відправною точкою його маршруту. Він відвідує Яффу, Єрусалим, Галілею тощо. Звісно, що акцент у розповіді ігумена зроблено на священних місцях, які викликають найбільші переживання у віруючого. Утім, він намагається подавати і детальний опис цих місць, інколи з наведенням математичних даних, інколи – з ботанічними, зоологічними чи географічними деталями. Проілюструємо це прикладом опису «місця, де був розп'ятий Христос»: А від Пупа Земного до Розп'яття Господнього і до краю – дванадцять сажень. Звернене Розп'яття Господнє на схід. Воно було високо на камені, вище списа. Камінь той був круглий, як невелика гірка. А посеред каменя того згори висічене було заглиблення в лікоть, а діаметром менше п'яді, і там був встановлений Хрест Господній. Знизу ж під тим каменем лежить первозданного Адама голова. І в час розп'яття Господнього, коли на хресті Господь наш Ісус Христос віддав дух свій, і тоді роздерлася церковна катапетазма і каміння розпалося. Тоді ж і той камінь тріснув над головою Адамовою, і тією тріщиною зійшла кров та вода з ребер Володаревих на голову Адама і змила всі гріхи роду людського. І є тріщина та на камені тому і до сьогоднішнього дня – на лівому боці Розп'яття Господнього знамення те священне» (Данило, ігумен). Як бачимо, текст через свою стародавність не завжди є для нас зрозумілим, і потребує певних роз'яснень. Коли ігумен Данило пише про «пуп земний», то мається на увазі місце за вівтарем храму Воскресіння Господнього, «Розп'яттям Господнім» називається Голгофа, а «краєм» – нижня частина Голгофи.

Твір насичений не лише теологічною інформацією, але й містить численні країнознавчі та економічні деталі, що робить його своєрідним економіко-географічним посібником часів Середньовіччя.

Навіть у найдавніші часи паломництва могли здійснювати не лише чоловіки, але й жінки. І до нашого часу дійшли пам'ятки, що розказують про їх духовні подвиги. Такою постаттю була ігуменя Єфросинія Полоцька, яка на схилі літ відчула потребу вклонитися Гробу Господньому. Вона здійснила свою мрію, обійшла усі святі місця Єрусалиму, і під час паломництва вона помирає й була похована в Єрусалимі (пізніше її мощі було перевезено до Києво-Печерської лаври, а потім – у Полоцьк). Одна з найосвіченіших жінок Середньовіччя, вона стала першою святою, зачисленою до лику святих у цей період. Ми мало що знаємо безпосередньо про її подорож до Святої Землі, окрім того, що вона змогла дістатися Гробу Господнього, до якого прагнула потрапити. Утім, завдяки її життю маємо інформацію, що середньовічні жінки також могли здійснювати паломництво.

У XV ст. подорож здійснює інок Варсонофій, що відбивається у його «Ходінні священноінока Варсонофія до святого міста Єрусалиму». Насправді це була не одна, а дві подорожі, здійснені ним до Єрусалиму у 1456 та 1461-62 рр. Він був першим східнослов'янським паломником, що відвідав Святу Землю двічі.

На жаль, донині величезний архів матеріалів по нашій темі залишається неопублікованим. Наприклад, як зазначає Ю. Кочубей, «1764 року на Схід виїхав о. Лука (Яценко-Зеленський) з Полтави і прожив там 43 роки. Його багатотомні записки, за винятком невеликих фрагментів, залишилися неопублікованими. Зберігаються вони у Санкт-Петербурзі» (Кочубей 2006: 6).

Численні міста ізраїльсько-єгипетського регіону залишаються традиційно важливими паломницькими центрами. Багато з цих місць знаходиться у Єрусалимі. Так, храм Гробу Господнього – християнська церква в Єрусалимі, споруджена візантійцями 335 року в районі Старого міста. Це головний храм християнського світу. У церкві розташовані дві святині: Голгофа і Гріб Господній, місця пов'язані із викупною жертвою Господа Ісуса Христа, Його стражданням і Воскресінням. Територією храму опікуються

православні, католики та вірмени; беруть участь у вшанування святині також копти й деякі інші християни.

У Єрусалимі же розташована церква Успіння Богородиці. Це старовинна підземна церква, яка має форму хреста. На вході до неї можна побачити численні автографи середньовічних хрестоносців. У церкві знаходиться мармурова Кувуклія – невелика каплиця з гробом Богородиці, яка має два входи – один із заходу, другий з півночі; прийнято, що паломники заходять в західний, а виходять через північний вхід. За Кувуклією, в східній частині храму, міститься чудотворна Єрусалимська ікона Божої Матері в кіоті з рожевого мармуру. Зліва від неї, біля стіни, розташований православний жертовник. З південного боку Кувуклії влаштована невелика молитовня для мусульман, котрі також вшановують Діву Марію.

Один з найвідоміших паломницьких маршрутів у сучасному Ізраїлі – це, звісно, Хресна дорога, або ж Via Dolorosa – вулиця в Єрусалимі, по якій пройшов Ісус Христос від палацу Пілата Понтійського до місця Його розп'яття на Голгофі (Додаток 6). Вона налічує чотирнадцять молитовних циклів (стацій), в яких згадується та вшановується та чи інша мука Христа. Утім, цю систему встановлено було в Середні віки хрестоносцями, отож можна напевно твердити лише про те, що маршрут цей закінчується в Храмі Гроба Господнього, в якому міститься нині Голгофа.

Слеонська гора (інша назва – Оливна гора) – один з історичних пагорбів Східного Єрусалима, неодноразово згадуваний у Старому Завіті та Євангеліях; здавна відоме місце, на якому нині знаходяться юдейські та християнські святині. Християнами особливо шанується як місце Вознесіння Ісуса Христа. На вершині гори на честь цієї події побудовано каплицю.

Священним місцем є також гора Фавор (Табір), на якій, вважається, відбулося Преображення Господнє.

Звісно, це далеко не всі паломницькі місця Єрусалиму, священні для православних, але ми назвали ключові з них. Не можна принаймні побіжно не згадати також про храм Різдва Христового у Віфлеємі (побудований над

печерою, в якій, згідно з християнським переданням, народився Ісус Христос) та церкву Благовіщення у Назареті (розміщену на місці, де колись мешкала Діва Марія; зараз це – парафіяльний храм православної арабської громади міста).

Щодо палестинського регіону, то обмежимося одним прикладом – це лавра Сави Освяченого, яка відноситься до Єрусалимської православної Церкви. Перші лаври у Палестині з'являються на початку IV століття. Ченці-самітники у пошуках духовного спокою селилися в Юдейській пустелі, огорожуючи своє житло стінами, щоб захиститися від кочівників. Найбільш відомою є лавра Сави Освяченого, що була заснована ним в 484 році на території західного берега річки Йордан. У Благовіщенському соборі лаври Сави Освяченого зберігаються мощі Святого Сави. За давньою традицією, сюди заборонено входити жінкам.

Говорячи про Єгипет, варто насамперед згадати про найдавнішу християнську обитель – монастир святого Антонія Великого. Антоній Великий, якого називають «батьком чернецтва», жив та помер на тому місці, де згодом був заснований монастир, що був названий його іменем. Одразу після смерті преподобного Антонія сюди почали приходити паломники з різних східних країн, а згодом це стало священним місцем для християн з усього світу (Gabra & Takla, 2008: 24).

На Синаї розташований монастир святої Катерини – один з найдавніших монастирів світу (заснований у IV ст.), де вже багато століть точиться невтомне духовне життя. Інша його назва – Синайський монастир, оскільки він розташований біля гори Синай. Спочатку монастир носив ім'я Неопалимої купини. Зараз головною базилікою монастиря є базиліка Преображення, і численні паломники приїжджають сюди, аби відвідати каплицю Неопалимої купини, зведену на тому місці, де Бог говорив з Мойсеєм. З XI століття монастир носить ім'я мучениці Катерини. Тут знаходяться її мощі, знайдені у VI столітті, і численні прочани зараз приїжджають сюди, аби вклонитися їм. Тут складається цікава традиція – по відвіданню монастиря прочани

отримують каблучку з зображенням серця, всередині якого вигравіювана літера «К» – перша літера імені святої, що померла за свою віру.

У Західній Європі в першу чергу виділяється Італія як місце, привабливе для християн усього світу. Утім, ми вже неодноразово згадували про місця прочанства в Італії у попередніх розділах (оскільки вони є спільними для католиків і християн), тому не приділяємо значну увагу цій країні у цьому розділі. Назвемо лише деякі з таких місць. Тут розташовано м. Турин, в соборі якого зберігається славетна Туринська Плащаниця з чудесним відбитком тіла замученого Господа. Не обійдена увагою й столиця Італії Рим, де розташовано знамениті римські катакомби – місця зібрань перших християн, та руїни Колізею, политі на зорі християнства кров'ю численних сповідників віри. Вшановані й католиками й православними могила ап. Петра у крипті собору св. Петра та місце страти ап. Павла. Мощі св. Миколи Чудотворця перебувають нині в соборі м. Барі і є об'єктом поклоніння й католиків, і православних. Греко-католики їздять на прощу також до французького Лурду та португальської Фатими, знаменитих чудотворним явленням Діви Марії.

Щодо Східної Європи, то у Польщі, Чехії, Словаччині є місця, пов'язані з пам'яттю свв. Кирила та Методія, які рівно шануються в православній і католицькій Церквах. Так, у Чехії й Словаччині 5 липня та є державним святом і вихідним днем, оскільки саме цього дня святі брати своїм прибуттям до Моравії заклали основи майбутньої держави та християнської культури.

У Болгарії високо шанується Рильський монастир, заснований у X столітті святим Іваном Рильським. Це – величний пам'ятник болгарського Відродження у XVIII-XIX ст., який став символом слов'янської культури, яка не зламалася під я століттями чужоземного поневолення. Один з найдавніших монастирів Сербії – Свято-Успенська Лавра «Студениця», яка вважається матір'ю сербських церков. У м. Цетиньє, столиці Чорногорії, шанується паломниками Цетинський чоловічий монастир Різдва Богородиці (XV ст.), в якому зберігаються десниця Іоанна Хрестителя, часточка Древа Хреста

Господнього та Філермська ікона, написана, за переданням, ап. Лукою, а також мощі св. Петра Цетинського (1830 р.).

Переходимо до Греції, де розташована одна з найбільших святинь для усього православного світу – Афон, найбільший у світі центр православного чернецтва. Афон, відомий ще під назвою Свята Гора, є для православних одним з найбільш шанованих паломницьких центрів. Його історія сягає X століття, коли на цьому пустинному гірському півострові в Північній Греції оселилися перші монахи. Візантійський імператор Василій I Македонянин надав Афону статус автономної монастирської республіки, який зберігається донині. Цей статус підтверджувався в різні часи іншими імператорами та можновладцями, що сприяло розвитку та збереженню духовного життя на Афоні (Meyendorff 1999: 201). Відтоді Афон став авторитетним центром православного світу.

На Афоні знаходиться двадцять суверенних монастирів, серед яких найвідоміші – Велика Лавра, монастир Ватопед, Іверський монастир та монастир Святого Павла. Кожен з них має свою унікальну історію та реліквії, які приваблюють паломників.

- Велика Лавра – найстаріший монастир, заснований в 963 році святим Афанасієм Афонським. Тут зберігаються численні святині, серед яких ікона Божої Матері «Економісса» («Домобудівниця»), яку, за легендою, Бог тисячу років тому дав, аби врятувати монастир від та голоду та бідності. Тут вшановують також численні мощі святих.

- Монастир Ватопед, за легендою, заснований Константином Великим у IV столітті. Він відомий своєю чудотворною іконою «Всецариця» («Пречиста»), на якій Богоматір зображено на троні з Неморвлям на колінах. У монастирі зберігаються ще й частинки Животворного Хреста Господнього та інші реліквії.

- Іверський монастир заснований грузинами в X столітті (Іверія – давня назва Грузії). Найвідоміша святиня цього монастиря – Іверська ікона Божої Матері, яка також відома як «Вратарниця». Ікона Божої Матері

«Вратарниця», яка зберігається в Іверському монастирі, має особливе значення. За легендою, вона була знайдена на березі моря і чудесним чином перенесена до монастиря, де зберігається донині. Ця ікона вважається охоронницею Афону та символом неперервності духовного життя на Святій Горі.

- Монастир Святого Павла, заснований у X столітті, відомий своїми реліквіями, серед яких фігурують дари волхвів, принесені новонародженому Ісусу Христу.

Паломництво на Святу Гору супроводжується численними традиціями та складною обрядовістю. Вхід сюди дозволений лише чоловікам, що обумовлено стародавніми традиціями та консерватизмом цього місця. Паломники мають отримати спеціальний дозвіл («діамонітіріон»), який видається адміністрацією Афону (Додаток 7). Ретельно організовано прийом паломників. Кожен монастир має спеціальні приміщення для гостей, де паломникам пропонують просту, але смачну їжу, яка включає оливки, хліб, мед та вино. Ця гостинність виражає пануючий в обителі дух братерства та любові. Основна мета паломників – участь у богослужіннях, індивідуальних молитвах сповіді та причащенні. Відвідувачі приєднуються до монахів у щоденних службах, які починаються спозарання і тривають до пізньої ночі; є служби, що тривають 24 години. Ця насиченість молитовною наснагою створює особливу духовну атмосферу, яка допомагає паломникові зосередитися на своєму спасінні (Martins 2002: 227).

Символіка Афону розкриває його духовно-релігійну функцію. Гора Афон символізує піднесення душі до Бога, а її монастирі мають означати острівці духовного світла серед моря житійського. Численні ікони, найперше ікони Божої Матері, є не тільки об'єктами поклоніння, але й символами Божественного захисту та благословення, матеріалізуючи ідеал обоженої людини. Афон також є загальновизнаним символом чернецької аскези, приборкання тілесних пристрастей, оскільки монахи цілковито присвячують

своє життя молитві та служінню Богу, являючи в очах паломників живі приклади духовного подвигу.

Однією з суто православних країн, де Церква традиційно відіграє важливу роль у духовному та культурному житті населення, є Румунія. У різних областях країни активно функціонують паломницькі центри, до яких прямують тисячі віруючих, які прагнуть церковного благословення та духовного збагачення. Серед найвідоміших румунських православних центрів виділяються монастир Нямц, монастир Путна, Сучавський монастир та монастир Хора. Вони мають багату й складну історію, численні й неповторні святині та унікальні традиції.

Почнемо з монастиря Нямц, який є одним з найстаріших і найважливіших православних монастирів Румунії. Він розташований у повіті Нямц регіону Молдова. Монастир має статус Лаври. Заснований у XIV столітті, він здавна перетворився на значний центр духовного життя та джерело духовної освіти. Монастир відомий своєю бібліотекою, яка містить понад 18,000 стародавніх рукописів і книг, серед яких зокрема виділяється знаменитий Нямецький Псалтир. Головною святинею обителі є чудотворна ікона Пресвятої Богородиці. Щорічно тисячі паломників відвідують монастир 15 серпня, на свято Успіння Пресвятої Богородиці, щоб взяти участь у святкових богослужіннях та процесіях. Знаменитий також монастирський хор, який відомий своєю високою музичною культурою (Ясіновський 2019: 30).

Важливим паломницьким румунським центром є також монастир Путна, заснований у 1466 році господарем Штефаном Великим. Його заснування овіяне легендами. Одна з них оповідає, нібито Штефан Великий під час однієї з битв змушений був тікати від ворогів. Під час своєї втечі він натрапив на келію пустельника Данила, який врятував князя від переслідувачів і взяв з нього обітницю, що той заснує монастир у цій долині (Кайндль 2002: 15-16). Монастир був побудований як некрополь канонізованого Штефана Великого та його родини; гробниця самого господаря розташована в центральній частині монастиря. Щорічно на день святого Штефана Великого (2 липня) монастир

Путна стає місцем паломництва для багатьох віруючих. У цей день проводяться урочисті Літургії, в яких беруть участь високопосадовці православної церкви та численні паломники. Традиційно відбуваються Хресні ходи, молитовне уславлення святого володаря.

Сучавський монастир, заснований у XVI столітті, розташований в регіоні Буковина. Він є однією з найвідоміших святинь Румунії. Церква святого Георгія, що є частиною монастиря, славиться своїми фресками, які зображують сцени з Біблії та життя святих і які розташовано не лише в інтер'єрі, а на зовнішніх поверхнях стіна монастирських будівель (хоча тут вони збереглися набагато гірше; Додаток 8). Ці фрески, виконані у стилі молдавського ренесансу, привертають увагу не лише паломників, але й туристів з усього світу. Однією з головних святинь монастиря є мощі святого Івана Нового Сучавського, які зберігаються в срібній раці. Мученик Іван Сучавський вважається покровителем усієї Буковини. Щорічно 24 червня, на день святого Івана Нового, до монастиря з'їжджаються тисячі паломників, щоб поклонитися святим мощам і взяти участь у богослужіннях. Паломники прагнуть взяти участь у Хресному ході з іконою святого, що є важливою складовою частиною святкового ритуалу.

Заснований у XVI столітті монастир Хора розташований у північній частині Румунії. Він відомий своїми історико-духовним значенням та унікальними архітектурними особливостями. Монастир вважається зразком молдавського архітектурного стилю; особливо виділяються тут багаті фрескові розписи та унікальний іконостас. Головною святинею монастиря є чудотворна ікона Богородиці Хорської, яка, за переказами, захищала монастир від численних ворожих нападів. Щорічно 8 вересня, на свято Різдва Пресвятої Богородиці, монастир Хора стає місцем паломництва для великої кількості віруючих. Паломники моляться перед чудотворною іконою, беруть участь у богослужіннях, співають духовні пісні.

Важко обрати паломницькі центри нашої країни, оскільки ще з Середніх віків сюди приходили численні прочани. Одним з центрів православного

паломництва здавна був Київ, який називали «Мати міст руських». «Проща до Києва як важливий атрибут руського православного християнина пов'язана своїм походженням з середньовічною міфологемою «Київ – Другий Єрусалим», яка згодом модернізувалася в концепт «Київ – Єрусалим землі руської» (Ковальов 2015: 90). Тут у добу Середньовіччя виникає Києво-Печерська лавра, що одразу стає відомим культовим місцем. Поступово, окрім лаври, сюди додаються численні інші сакральні локуси, і формується традиційний для прочан маршрут. Є. Ковальов окреслює його основні точки, якими вони склалися у ХІХ столітті: «Насамперед вони <прочани> відвідували Києво-Печерську лавру. В Старокиївській частині міста заходили до Софії Київської та Михайлівського монастиря (з його знаменитими мощами св. Варвари), Десятинної та Андріївської церков і спускалися на Поділ – до Братського та Флорівського монастирів» (Ковальов 2015: 91). Київ міг бути зупинкою на шляху до Єрусалиму, але він також усвідомлювався як визначний духовний центр з численними святинями ще з часів Середньовіччя. Не зменшується його значення і понині. Саме з Києвом пов'язаний початок християнства на Русі і не випадково нині Росія мріє про захоплення цієї святині, яка здавна була пов'язана з прочанським рухом. Детальніше про концепцію Києва як другого Єрусалиму та Москви як третього Риму та другого Києва можна прочитати у монографії В. Рички «Київ – Другий Єрусалим»: з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі» (Ричка 2005: 206-206). Вона не присвячена безпосередньо проблемі паломництва, але містить численні важливі історичні деталі та передісторію московських претензій на київську спадщину, про що так багато чуємо нині.

У ХVІІІ ст. з'являються знамениті «Мандри» випускника Києво-Могилянської академії В. Григоровича-Барського (Григорович-Барський 2000). Він став знаковою фігурою, оскільки мандри були для нього, по суті, способом життя. Він відвідує численні міста Італії, Палестини, Греції. При цьому йому вдається поєднувати паломництво з освітою – так, він, наприклад, не лише вшановує мощи св. Миколая Мірлікійського чи відвідує Афонські

монастирі, але й під час подорожей вчить іноземні мови, знайомиться з філософією, місцевими літературами та традиціями.

У XIX столітті потік прочан до Києва збільшується у рази. Ось, наприклад, як це характеризує сучасна вітчизняна дослідниця К. Диса: «Мандрівники, що проїжджали через Київ, зазначали у своїх подорожніх записках, що бачили велику кількість паломників на шляху до міста: чим ближче до Києва, тим більше ставало паломників. Вони були всюди: на поштових станціях, у навколишніх містечках і селах, на дорогах, на човнах, що перепливали Дніпро. Паломників передовсім приваблювала Києво-Печерська лавра, але також і Михайлівський монастир, де зберігались мощі Святої Варвари, Софіївський монастир тощо. У XIX ст. деякі мандрівники писали про не менше ніж десять тисяч паломників, що відвідували Київ. Наймасовіші паломництва відбувалися восени і припадали на головне свято Києво-Печерської лаври – Успіння Богоматері» (Диса 2015: 25).

У середині XIX століття виходить друком «Паломник київський», автором якого був викладач Київської духовної академії, професор Іван Максимович. Перше видання було здійснене анонімно, наступні – маркувалися ініціалами І. М. Завдяки легкому стилю книга одразу стала дуже популярною й перевидавалася кілька разів. Цей путівник був орієнтований на широкий загаль, і він окреслював усі основні святині Києва з їх коротким описом.

В Україні налічується найбільша кількість діючих лавр – три православних і дві греко-католицьких. Ми зупиняємося тут на православних лаврах, оскільки греко-католицькі були розглянуті нами у попередньому підрозділі. Протягом багатьох сторіч лаври на території України відігравали величезну роль як у духовному, так і політичному житті. Вони були центрами християнської культури: тут жили і працювали відомі літописці, вчені, художники, книговидавці. Це унікальні пам'ятки всього православного людства, в наших силах зберегти їх в первозданній красі для прийдешніх поколінь.

Києво-Печерська Лавра, заснована в XI столітті, є одним з найважливіших центрів православного паломництва в Україні (статус лаври був отриманий у XVII столітті). Заснована преподобними Антонієм і Феодосієм Печерськими, Лавра швидко стала осередком духовного життя Київської Русі. Паломники відвідують Лавру для поклоніння мощам святих, які знаходяться в підземних печерах монастиря. Головною святинею, що приваблює паломників, є її Близькі та далекі печери, де зберігаються нетлінні мощі святих. Культові місця Лаври включають Трапезний храм, Велику Печерську церкву та Антонієві печери (загалом тут знаходиться чотирнадцять храмів). Паломники часто відвідують ці місця для молитви та духовних роздумів, беруть участь у богослужіннях та сповіді. Тут також вшановуються численні ікони, зокрема чудотворна ікона Успіння Пресвятої Богородиці. Останні роки у зв'язку з російською агресією та намаганнями цієї країни продовжувати духовно впливати на Україну паломництво до лаври значно скоротилося.

Свято-Успенська Святогірська лавра, розташована на Донбасі й заснована у XVI столітті, також завжди була важливим паломницьким центром Слобожанщини. Святогірська лавра відіграла важливу роль у духовному житті українського народу, особливо в періоди політичних і соціальних потрясінь. Під час радянської влади лавра була закрита, але в 1992 році її діяльність відновилася. Утім, статусу лаври монастир набув лише за сприяння президента В. Януковича (2004), і вона продовжує дотримуватися московських орієнтирів. У лаврі зберігається чудотворний образ Святогірської Божої Матері, який є об'єктом шанування православних паломників. Традиції Святогірської Лаври включають регулярні богослужіння, духовні бесіди та участь у чернечих обрядових практиках. Утім, з часів повномасштабного вторгнення здійснювати паломництво до лаври стало надзвичайно небезпечно. У 2022 році багато будівель монастирського комплексу було пошкоджено або повністю зруйновано: серед них – Георгіївська церква (Додаток 9), церква ікони «Всіх Скорботних Радість», скит Івана Шанхайського тощо.

Манявський скит, заснований у XVII столітті в Карпатах, є одним з найбільш відомих місць усамітнення для ченців. Скит заснували ігумен Йов Княгиницький та преподобний Феодосій Манявський, які прагнули створити осередок духовного життя, віддалений від світської суєти (Степовик 2011: 39). Манявський скит став місцем, де паломники можуть зануритися у спокій, віддалившись від суєти повсякденного життя. Це місце усамітнення та молитви, яке приваблює тих, хто шукає духовного відновлення та збагачення.

Отже, православне паломництво представлене численними лаврами, монастирськими комплексами тощо. Деякі з них є спільними для всіх християн, інші – насамперед лише для православних. Численні прочанські центри знаходяться на території України, але через російську агресію паломництво до них з інших країн майже припинилося.

Висновки до розділу 3

Паломницька традиція була започаткована у християнстві приблизно у IV столітті. Спочатку найпопулярніших містом прочанства були Єрусалим та Віфлеєм, але згодом такими знаменитими культовими місцями стали Константинополь, Рим, Київ тощо.

У перших задокументованих паломництвах йдеться про подорожі духовних осіб та аристократії, але поступово до цих мандрівок долучаються усі верстви суспільства. Ранні паломництва, окрім духовної складової для самого мандрівника, були дуже важливими, тому що завдяки ним, наприклад, встановлювалися місця, пов'язані з біблійною історією, формувалася літургійний календар та агіографічний корпус книг.

Зі зростанням кількості прочан виникає потреба у формуванні специфічного виду християнської паломницької літератури, якою стали ітінерарії – «шляховики», на яких не лише позначався маршрут, але також містилася інформація про місця ночівлі, описи цікавинок тощо. З часом

виникають також ксенодокії та госпіції, які надавали притулок і їжу паломникам і фінансувалися Церквою або знаттю.

Вже у ранньохристиянському епоху складаються атрибути паломництва – довгий плащ з капюшоном, палиця та мішок. Вони мали практичне та символічне значення. Наприклад, палиця допомагала долати складні етапи маршруту, але водночас була «третьою ногою паломника й символічно нагадувала про Трійцю.

Серед найбільш визначних католицьких центрів – Рим, Сантьяго-де-Компостелла, Фатіма, Мехіко, Лурд тощо. У цій конфесії складаються специфічні прочанські практики, як, наприклад, «peregrination Mariae» – подорожі паломників з статуєю Діви Марії, яка перевозиться до інших парафій. Там вона може знаходитися від кількох годин до кількох тижнів, даючи шанс вшанувати її тим вірянам, які не можуть доїхати до того храму, де вона знаходиться зазвичай. З цією метою можуть також виготовлятися копії таких статуй.

Католицькі паломницькі центри зазвичай пов'язані з різного роду чудесами – Об'явленнями, зціленнями тощо. Нерідко навколо культового місця чи реліквії виникає цілий комплекс сакральних споруд (санктуарій у Фатімі, Лурд та ін.). Тут складаються особливі традиції (наприклад, нічні процесії з факелами у Лурді) та символіка (мушля, що символізує Шлях святого Якова).

В Україні насамперед потрібно згадати про лаври, пов'язані з греко-католицизмом: Почаївська лавра, Свято-Успенська Унівська лавра, лавра святого Івана Хрестителя.

Православне паломництво орієнтоване насамперед на участь у Літургії та молитву. Нерідко важливу роль грає також аскеза. Хоча під час прочанства віряни, звісно, відвідують культові місця, але акцент тут робиться саме на зосередженості на молитві.

З часів Київської Русі формуються специфічні жанри, в яких фіксується прочанський досвід – це жанр «хожденій» («ходінь»): «Хожденіє ігумена

Даніїла», «Ходіння священноінока Варсонофія до святого міста Єрусалиму» тощо. Прикметно, що тут фіксуються не лише відвідані культові місця, але також географічні або країнознавчі спостереження.

З Середньовіччя і дотепер популярними залишаються паломницькі маршрути ізраїльсько-єгипетського регіону (причому багато з цих місць є священними також і для католиків): храм Гробу Господнього, церква Успіння Богородиці, Хресна Дорога, Єлеонська гора, гора Фавор (Єрусалим), храм Різдва Христового (Віфлеєм), церква Благовіщення (Назарет), монастир святого Антонія Великого (Єгипет) тощо.

Найбільшим центром православного чернецтва, а також паломницьким центром виступає автономна монастирська республіка Афон. Тут розташовано двадцять монастирів, найвизначнішими з яких є: Велика Лавра, монастир Ватопед, Іверський монастир і монастир святого Павла. На Афоні зберігаються численні реліквії: Чесний Пояс Пресвятої Богородиці, частина мощей Івана Хрестителя, дари волхвів тощо.

Численні православні паломницькі маршрути пролягають по Румунії: Нямецька лавра, монастир Путна, Сучавський монастир, монастир Хора тощо.

З давніх часів традиційними були прощі до Києва, що пов'язано з середньовічною міфологемою «Київ – другий Єрусалим». Паломницькі маршрути зазвичай включали Десятинну церкву, Києво-Печерську лавру Софію Київську, Михайлівський монастир тощо. До наших часів дійшли путівники, що описують основні культові місця Києва – наприклад, «Паломник Київський», написаний професором Київської духовної академії І. Максимовичем. В Україні також велика кількість паломників зазвичай відвідувала Почаївську лавру і Свято-Успенську Святогірську лавру: остання була значно пошкоджена під час обстрілів з часів повномасштабного вторгнення, і частина скитів та церков зараз повністю зруйновані.

ВИСНОВКИ (ЗАГАЛЬНІ)

Паломництво є важливим аспектом релігійного досвіду та духовного розвитку. Водночас його наукове вивчення стикається з низкою труднощів. Насамперед це пов'язано з дефініціями. Відсутній єдиний термін для позначення цього феномену – нарівні з паломництвом уживають терміни «прочанство» та «проща». Для деяких дослідників навіть такі поняття, як «паломництво» та «релігійний туризм» також виступають синонімами, хоча ми вважаємо, що тут існують суттєві відмінності на рівні цілі, підготовки та організації подорожі тощо (не кажучи вже про те, що термін «паломник» виникає у IV-V століттях, а термін «турист» – лише у XVIII столітті).

Наступна проблема пов'язана з джерельною базою. Існують різні погляди на те, що може виступати джерелом вивчення паломництва, причому розбіжності тут суттєві – від нормативно-правових документів до художньої літератури.

Ми у нашому дослідженні зверталися до різних методів (порівняльний, біографічний, картографічний тощо), поєднання яких дало нам можливість створити цілісну картину щодо виникнення, формування та розвитку паломництва у православ'ї та католицизмі.

Виникнення паломництва пов'язують з IV століттям. Перші прочанські маршрути прокладалися до Святої Землі, а першими задокументованими паломниками були духовні особи та аристократія. Поступово паломництво охоплює усі верстви населення, а також поширюється на різні країни.

Вже у ранньохристиянську епоху складається образ паломника з характерними атрибутами: довгий плащ з капюшоном, палиця та мішок. Тоді ж виникає особливий вид християнської паломницької літератури – ітінерарії («шляховики»), а також будуються ксенодокії та госпіції, місця відпочинку паломників.

Характеризуючи специфіку католицьких та православних паломництв, зазначаємо, що численні культові місця, як і реліквії, розташовані там, є

спільними для всіх християн. Це стосується насамперед Святої Землі, яку відвідують представники обох цих конфесій. Утім, існують і певні характеристичні риси для цих двох конфесій.

Найбільш визначні католицькі паломницькі центри – це Рим, Сантьяго-де-Компостелла, Фатіма, Мехіко, Лурд тощо. Тут нерідко виникають особливі традиції (наприклад, нічні процесії з факелами у Лурді), практики (подорожі паломників зі статуєю Діви Марії у Фатімі) чи символіка (мушля, що символізує шлях святого Якова при подорожі до Сантьяго-де-Компостелло). Католицькі паломницькі центри (санктуарії) також нерідко пов'язані з чудесами – Об'явленнями, зціленнями тощо.

Православне прочанство орієнтоване насамперед на участь у Літургії та молитву. Найвідомішими місцями православних паломництв є: Афон, Нямецька лавра, Сучавський монастир, Києво-Печерська та Почаївська лаври тощо. У православному паломництві акцент нерідко ставиться на аскезі: тривалий піст, молитва і духовні вправи. Це може включати суворі умови паломництва, які вимагають самопожертви і духовної самодисципліни.

Отже, паломництво залишається важливою християнською практикою, яка з давніх часів і донині є свідченням віри та духовного подвигу.

Список використаних джерел

1. Білоус, П. (2013). *Тяжіння Святої Землі: Українська паломницька проза*. К.: Академвидав.
2. Вечерський, В. (2008). *Українські монастирі*. Київ-Харків: Наш час, Глобус.
3. Григорович-Барський, В. (2000). *Мандри по Святих Місцях Сходу з 1723 по 1747 рік = Странствования по Святым Местам Востока с 1723 по 1747 г.* / Пер. з давньоукр. П. Білоус; за ред. М. Москаленка. Київ: Основи.
4. Данило, ігумен. *Житіє і ходіння Данила, Руської землі ігумена* [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr65.htm>.
5. Диса, К. Л. (2015). Путівники для паломників до Києва середини ХІХ ст.: закладення канону? *Наукові записки НаУКМА*. 24-29.
6. *Документи Другого Ватиканського Собору (1962-1965): Конституції, декрети, декларації. Коментарі* (2014). Львів: Свічадо.
7. Дрогобицька, О. (2017-2018). Релігійні прощі в повсякденному житті галицьких селян (кінець ХІХ – 30-ті рр. ХХ ст.) *Карпати: людина, етнос, цивілізація*. Вип. 7-8. 179-188.
8. Кайндль, Р. Ф. (2002). *Наш рідний край Буковина. Образи з легенд, історії та географії*. Чернівці: Зелена Буковина.
9. Ковальов, Є. А. (2015). Проща до Києва як соціокультурне явище *Матеріали V щорічної Всеукраїнської науково-практичної конференції (27 травня)*. Київ. 90-102.
10. Кочубей, Ю. (2000). Християнський Схід і Україна *Східний світ*. № 1. 5-14.
11. Мандрівні статуї Діви Марії цьогоріч здійснять 14 подорожей світом (2022). *Укрінформ*. Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3379443-mandrivni-statui-divi-marii-cogoric-zdijsnat-14-podorozej-svitom.html>.

- 12.Мариняк, Я. (2020). Методичні основи країнознавчого (краєзнавчого) вивчення релігії у сфері туризму *Нові підходи до організації та ефективного проведення практик в кризових умовах: Матеріали міжфакультетського навчально-методичного семінару*. Тернопіль: Вектор. 21-31.
- 13.Марсель, Г. (1999). *Homo Viator*. К.: КМ Academia.
- 14.Меша, В. (2009). Свята земля у вивченні діячів православної церкви в Україні другої половини ХІХ ст.: передумови, етапи, результати *Сіверянський літопис*. № 1. 92–100.
- 15.Монтень, де М. (2012). *Проби*. Х.: Фоліо.
- 16.Панченко, С. (2023). Значення паломницьких путівників як засобу комунікації під час сакральних подорожей *Society. Document. Communication*. № 19. 174-197.
- 17.Патійчук, В. (2017). Особливості сучасного розвитку християнського паломницького туризму в Ізраїлі *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі України*. Вип. 9 (358). 88-94.
- 18.Патійчук, В. О. & Якубович, Р. П. (2016). Проблеми розвитку православного паломництва на теренах Волинської області *Актуальні проблеми країнознавчої науки : матеріали IV Міжнар. наук.-практ. Інтернет-конференції (м. Луцьк, 15–16 листопада 2016 р.)* / За ред. В. Й. Лажніка. Луцьк: Вежа-Друк. 127-134.
- 19.Плахонін, А. Г. (2013). Хожденіє ігумена Даниїла *Енциклопедія історії України*: Т. 10: Т-Я / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: Наукова думка. 397.
- 20.Попович, Я. (2014). Паломництво у ранньохристиянський період *Вісник Житомирського державного університету*. Вип. 6 (78). 68-73.
- 21.Ричка, В. М. (2005). «Київ – Другий Єрусалим»: з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі. К.: Ін-т історії України.
- 22.Степовик, Д. В. (2011). *Великий Скит у Маняві в духовному і культурному житті України*. Івано-Франківськ.

- 23.Тканко, Д. (2010). Паломництво до Рима в період між античністю та Середньовіччям *вісник Львівської національної академії мистецтв*. Вип. 21. 393-403.
- 24.Хахалін, О. О. (2016). Сучасний соціокультурний дискурс паломництва *Гілея*. Вип. 96. 286-290.
- 25.Шульга, Я. (2014). Паломництво до Києва у XVIII ст.: історіографія проблеми *Етнічна історія народів Європи*. Вип. 44. 51-58.
- 26.Як святий Франциск здійснив паломництво на Гаргано і... не увійшов до гроту об'явлення архангела Михаїла (2021). *Credo*. Режим доступу: <https://credo.pro/2021/09/301482>.
- 27.Ясіновський, Ю. (2019). Церковно-співочі ініціативи василіянських монастирів *Roczniki humanistyczne*. Т. LXVII. Zeszyt 12. 27-38.
- 28.Apostoli, A. (2012). *Fatima for Today: The Urgent Marian Message of Hope*. Ignatius Press.
- 29.Benedykt XVI (2010). *Poszukiwanie prawdy jest warunkiem autentycznej wolności. Przemówienie Benedykta XVI w katedrze w Santiago de Compostela*, 6 listopada 2010 r. Access: https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/benedykt_xvi/przemowienia/hiszpania_compostela_06112011.
- 30.Bowersock, G. W., Brown, P., & Grabar, O. (1999). *Late Antiquity: A Guide to the Postclassical World*. Harvard University Press.
- 31.Boyle, L. E. (2001). *A Survey of the Vatican Archives and of Its Medieval Holdings*. Pontifical Institute of Mediaeval Studies.
- 32.Brading, D. A. (2001). *Mexican Phoenix: Our Lady of Guadalupe: Image and Tradition across Five Centuries*. Cambridge University Press.
- 33.Brilli, A. (2012). *Als Reisen eine Kunst war – Vom Beginn des modernen Tourismus: Die «Grand Tour»*. Wagenbach, Berlin.
- 34.Chareyron, N. (2005). *Pilgrims to Jerusalem in the Middle Ages*. Columbia University Press.
- 35.Coleman, S., & Elsner, J. (2003). *Pilgrimage: Past and Present in the World Religions*. Harvard University Press.

36. Davidson, L. K. & Dunn-Wood, M. (1993). *Pilgrimage in the Middle Ages: a Research Guide*. NY, London: Garland.
37. Dziwisz, S. (2005). *A Life with Karol: My Forty-Year Friendship with the Man Who Became Pope*. Doubleday.
38. Eade, J., & Sallnow, M. J. (2000). *Contesting the Sacred: The Anthropology of Christian Pilgrimage*. University of Illinois Press.
39. Egeria (1965). *Itinerarium Egeriae seu Peregrinatio ad loca sancta* / Ed. P. Geyer, O. Cuntz. Turnhout: Brepols. 37-90.
40. Gabra, G., & Takla, H. N. (2008). *Christianity and monasticism in upper Egypt*. Saint Mark Foundation and Saint Shenouda the Archimandrite Coptic Society.
41. Gardini, F. (1999). *Il pellegrinaggio. Una dimensione della vita medievale*. Roma: Vecchierelli editore.
42. Goliszek, P. T. (2012). Katechetyczne funkcje pielgrzymki maturzystów *Roczniki pastoralno-katechetyczne*. T. 4 (59). 207-225.
43. Harris, R. (2008). *Lourdes: Body and Spirit in the Secular Age*. Penguin Books.
44. Harris, R. L. (1980). *The Theological Wordbook of the Old Testament* / [Harris R. Laird, Gleason L. Archer Jr., Waltke Bruce K.]. Chicago: Moody Press.
45. Johnston, F. (1981). *The Wonder of Guadalupe*. Rockford, Illinois: Tan Books and Publishers, Inc.
46. Johnston, F. (2010). *Fatima: The Great Sign*. TAN Books.
47. Kaell, H. (2014). *Walking Where Jesus Walked: American Christians and Holy Land Pilgrimage*. New York University Press.
48. Kselman, T. A. (1983). *Miracles and Prophecies in Nineteenth-Century France*. Rutgers University Press.
49. Martins, B. (2002). *Mount Athos: Renewal in Paradise*. Yale University Press.
50. McGrath, A. E. (2012). *Reformation Thought: An Introduction*. Oxford: Wiley-Blackwell.

51. Meyendorff, J. (1999). *Byzantine Theology: Historical Trends and Doctrinal Themes*. Fordham University Press.
52. Morinis, E. A. (1992). Introduction: The Territory of the Anthropology of Pilgrimage *Sacred Journeys: The Anthropology of Pilgrimage* / Ed. E.A. Morinis. Westport, Connecticut.
53. Mróz, F. (2021). The Impact of COVID-19 on Pilgrimages and Religious Tourism in Europe During the First Six Months of the Pandemic *Journal of Religion and Health*. № 60. 625-645.
54. Nolan, M. L., & Nolan, S. (1992). *Christian Pilgrimage in Modern Western Europe*. University of North Carolina Press.
55. Ostrowski, M. (2005). *Jesteśmy pielgrzymami przed Tobą. Posługa duszpasterska wśród pielgrzymów*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe PAT.
56. Reader, I. (2007). *Pilgrimage: A Very Short Introduction*. Oxford University Press.
57. Scholastyk, S. (1986). *Historia Kościoła*. Warszawa: IW PAX.
58. Settipani, C. (1993). *La Préhistoire des Capétiens: Première partie: Mérovingiens, Carolingiens et Robertiens*. Villeneuve-d'Ascq.
59. *The Pilgrimage of Charlemagne* (1988) / Ed. and transl. G. S. Burgess. NY, London: Garland Publishing.
60. Turner, V., & Turner, E. (2011). *Image and Pilgrimage in Christian Culture: Anthropological Perspectives*. Columbia University Press.
61. Webb, D. (2002). *Medieval European Pilgrimage, C.700 - C.1500*. Red Globe Press.
62. Whalen, B. E. (2011). *Pilgrimage in the Middle Ages: a Reader*. University of Toronto Press.
63. Wojtyła, K. (1994). Teoria – „praxis”: temat ogólnoludzki i chrześcijański *Tenże. Osoba i czyn oraz inne studia antropologiczne*. T. 4. S. 460-484.

Додатки

Додаток 1

Паломник з характерними атрибутами (зображення 1568-го року)

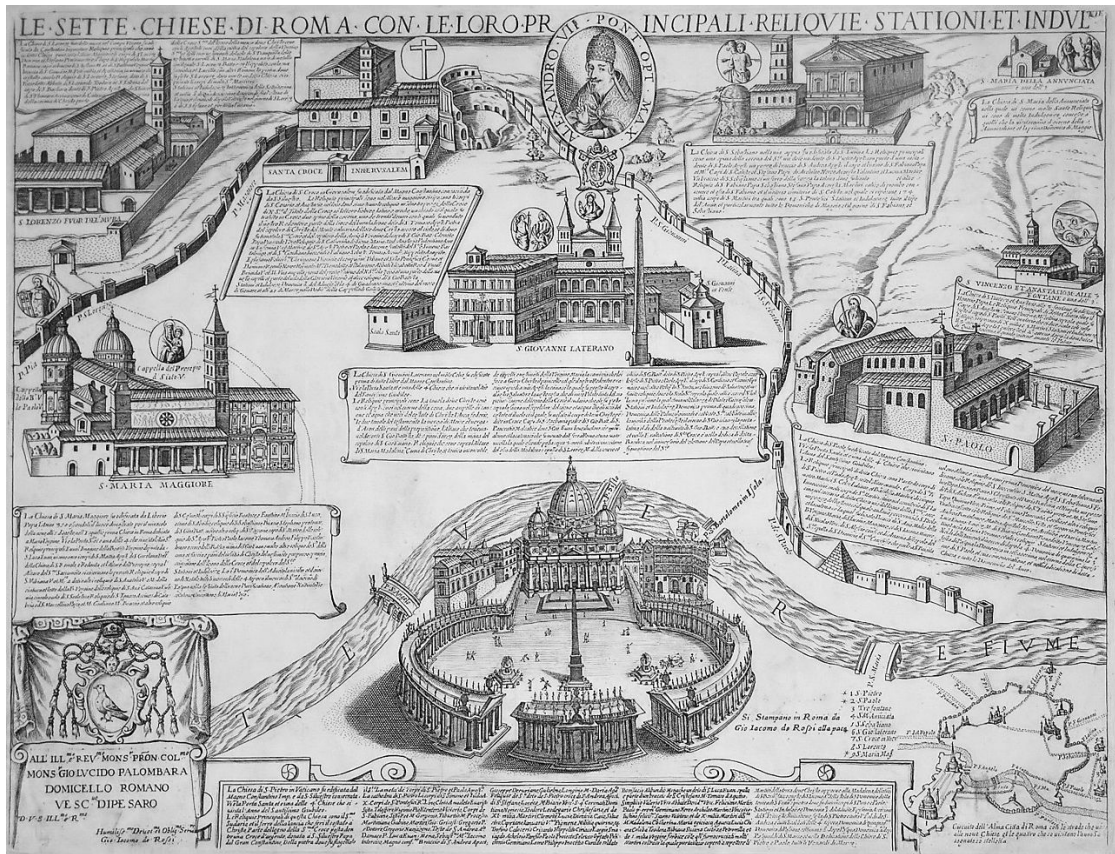
Додаток 2

Статуя Фатімської Богородиці під час «peregrinatio Mariae»
(храм Різдва Пресвятої Богородиці, УГКЦ, м. Львів, 2022 рік)

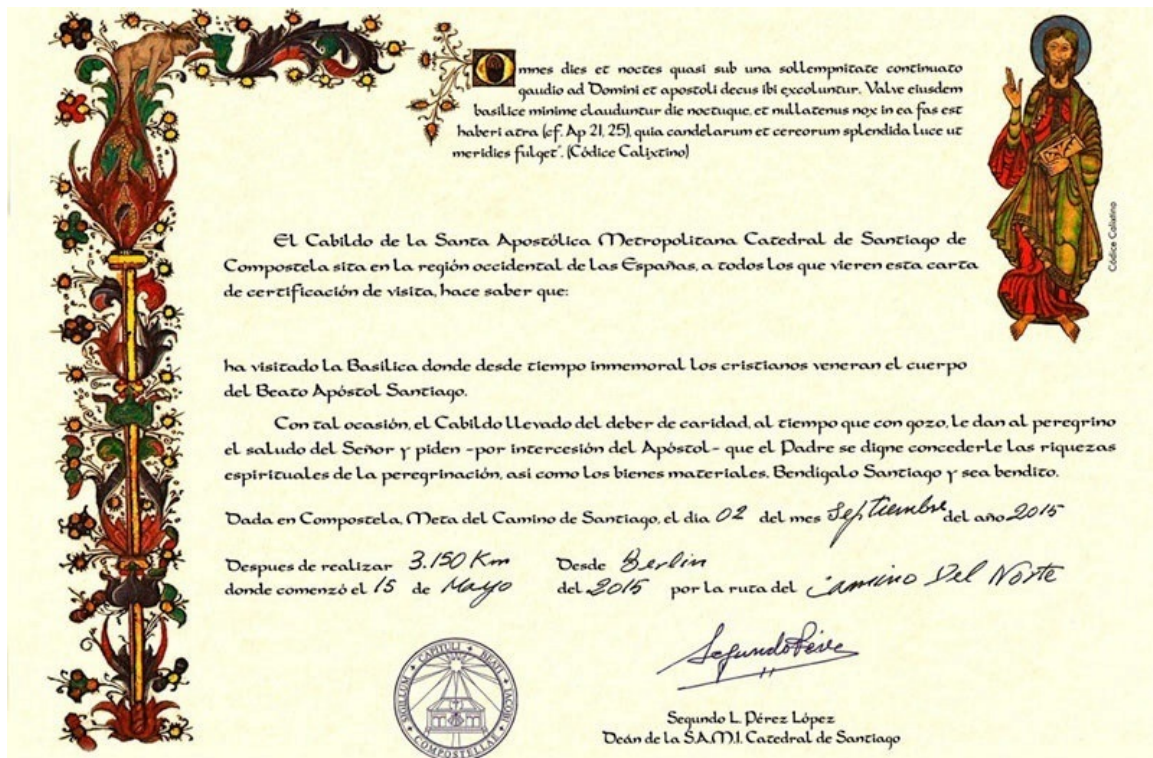

Додаток 3

Мапа Дж. Лауро і А. Темпеста з зображенням семи паломницьких базилік Риму (1599)

Додаток 4

Сертифікат про паломництво до Сантьяго-де-Компостелла

Додаток 5

Маршрут Сантьяго-де-Компостелло в Європі

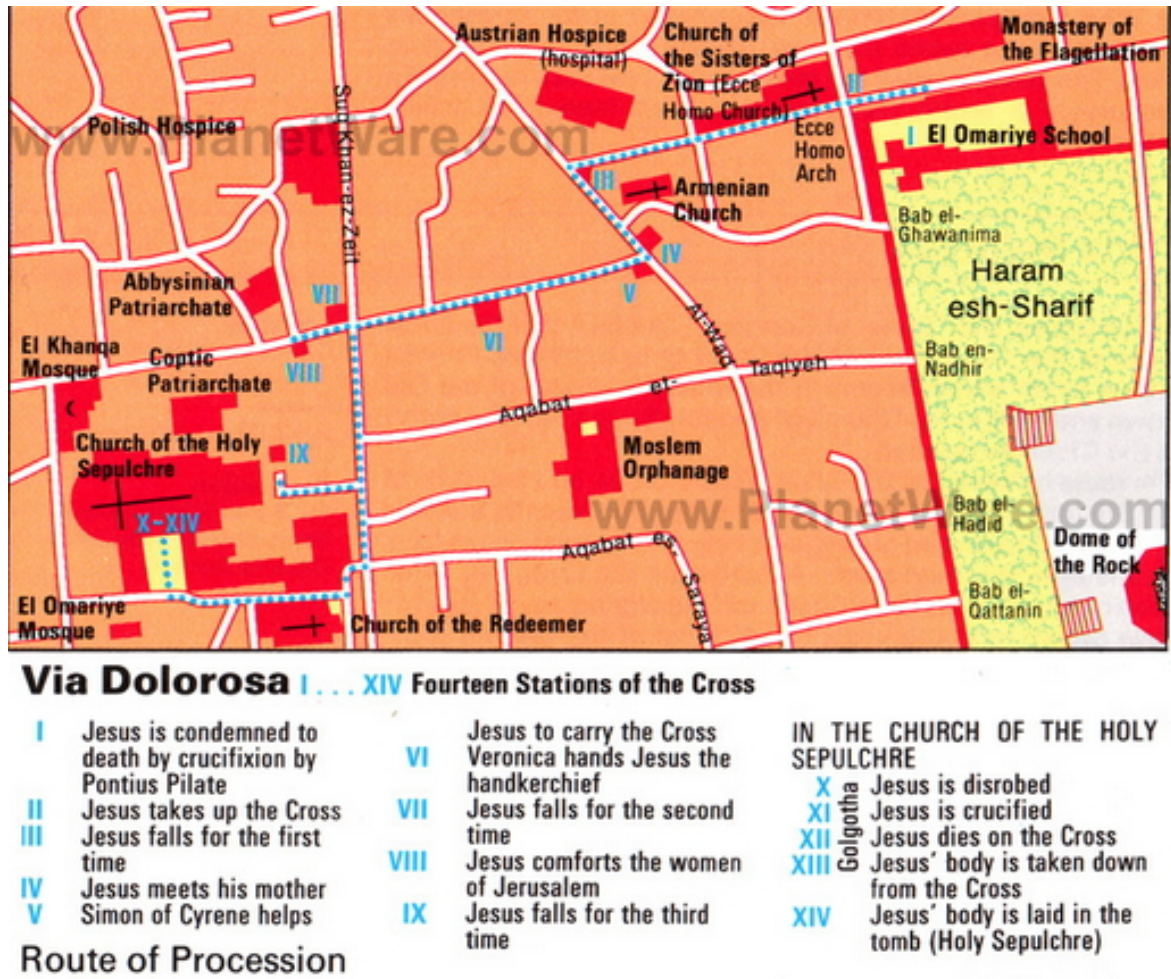

Мушля Якова – логотип маршруту
Сантьяго-де-Компостелла

Мушля палігріма

Додаток 6

Via Dolorosa (Хресна дорога) у Єрусалимі

Процесія віруючих на Via Dolorosa у Страсну П'ятницю

**ΙΕΡΑ ΕΠΙΣΤΑΣΙΑ
ΑΓΙΟΥ ΟΡΟΥΣ
ΑΘΩ**

099999

ΚΑΡΥΛΙ ΤΗ: 20-05-2019
ΛΗΓΕΙ ΤΗ: 23-05-2019
AA-0/1

ΕΙΔΙΚΟΝ ΔΙΑΜΟΝΗΤΗΡΙΟΝ

Ι. ΜΟΝΗ ΑΓ. ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΟΝΟΣ

Ὁ κομιστὴς τοῦ παρόντος ἱεροκοινοσφραγίστου καὶ ἐνυπογράφου γράμματος ἡμῶν κύριος ΗΑΚ ΙΒΑΝ

τοῦ ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΣ ΟΡΘΟΔΟΞΟΣ θρήσκευμα:

ιδιότης: Δ.Α.Τ. ἀρ. Διαβ.: FE633333

πόλις ἢ χώρα: ΟΥΚΡΑΝΙΑ ἔλαβε τὴν ἡμετέραν ἄδειαν πρὸς ἐπίσκεψιν τοῦ ἐπιγραφομένου εἰς τὸ παρὸν Ἱεροῦ Σκηνώματος, προσκληθεὶς παρ' αὐτοῦ πέραν τοῦ προβλεπομένου ἡμερησίου ἀριθμοῦ εἰσερχομένων εἰς Ἅγιον Ὄρος. Τὸ παρὸν δὲν δικαιολογεῖ τὸν κομιστὴν του νὰ ζητήσῃ φιλοξενίαν ἀπὸ ἕτερον Ἱερὸν Σκήνωμα τοῦ Ἀγίου Ὄρους πλὴν τοῦ ἐπιγραφομένου.

Ἐφ' ᾧ διατελοῦμεν λίαν φιλαδέλφως ἐν Χριστῷ ἀδελφοὶ

ΟΙ ΕΠΙΣΤΑΤΑΙ ΤΗΣ ΙΕΡΑΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΟΡΟΥΣ ΑΘΩ

Ο ΧΙΛΙΑΝΔΑΡΙΟΥ	ΠΡΩΤΕΠΙΣΤΑΤΗΣ	Ἱερομ. Στεφάν
Ο ΞΗΡΟΠΟΤΑΜΟΥ	ΕΠΙΣΤΑΤΗΣ	Ἱερομ. Παῦλος
Ο ΑΓΙΟΥ ΠΑΥΛΟΥ	ΕΠΙΣΤΑΤΗΣ	Γέρον Νικόδημος
Ο ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ	ΕΠΙΣΤΑΤΗΣ	Ἱερομ. Παῖσιος

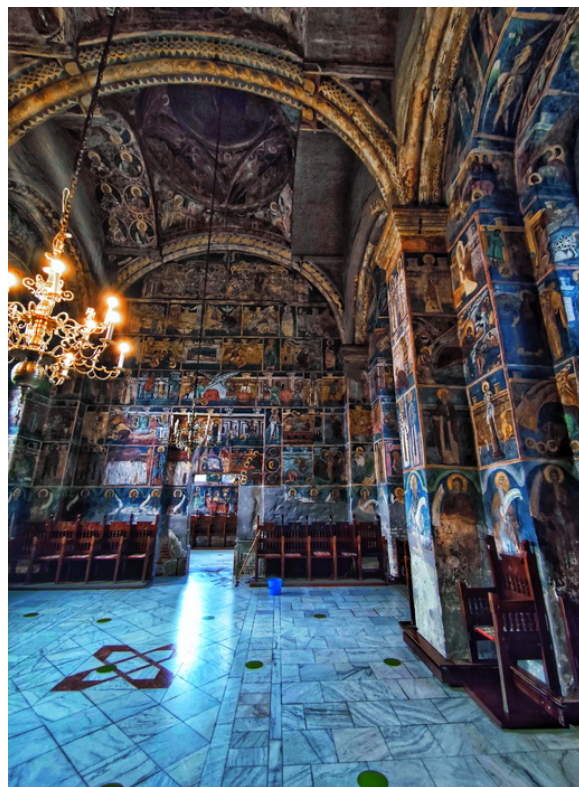

2878288

Дозвіл на в'їзд на Афон (діамонітіріон, 2019 рік)

Додаток 8

Церква св. Георгія у Сучавському монастирі (Румунія)

Додаток 9

Георгіївська церква (Свято-Успенська Святогірська лавра)